

Ганс Христиан Андерсен

Хар кадын болгаш өске-даа чугаалар

Тываның
Ю. Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери
Кызыл – 2008

ББК С (Тув.)
А 65

Тыва дылче *Николай Куулар, Эдуард Мижит,*
Алдынай Ондар орус дылдан очулдурган

Каасталгазы *Татьяна Махагарованы*

Виталий Войнов чыып тургускан

ISBN 5-7655-0599-6

© В. Войнов, чыып тургусканы, 2008
© Н. Куулар, Э. Мижит, А. Ондар, очулга, 2008
© Т. Махагарова, каасталгазы, 2008

Эге сөс

Ганс Христиан Андерсен (1805 —1875) — Данияның эң-не алдаржаан чогаалчы оглу. Ооң чогаалдарының кол кезээ болза делегейниң бичии уругларын салгалдан салгал дамчый өөртүп турар ийи чүс ажыг тоол. Ылавылаарга, ооң чечен чугаалары чүгле бөдүүн тоолдар эвес; олар солун, кайгамчыктыг болушкуннар дугайында тоожулап, бичии кижиниң кичээнгейин хаара тутпушаан, номчукчуга ханы философтуг бодалдар болгаш буян сиңген амыдыралга ажыктыг өөредигни база сунар. Андерсен бисти аар-бергелерни шыдажып эртери биле эштеринге бердинген чорук, ёзулуг ынакшыл биле биче сеткил, өлүм биле арыг чүдүлгө дугайында бодандырып турар. Бо чугааларны номчаан кижини бодунуң биеэги оруу-биле ишти-хөңнүндө өскертилге чок чоруй баары черле болдунмас.

Г.Х. Андерсенниң кандыг-бир чогаалдарын тыва дылче мооң мурнунда очулдуруп турган-даа болза, ол очулгаларны амгы үеде тып аары дыка берге. Ынчаарга бистиң ном үндүрер бөлүүвүс бо эртине-байлактың элээн кезии тыва чоннуң амгы салгалынга чаа очулга дамчыштыр билдингир болзун деп күзээн. Бо чыындыже кирген чугааларның чамдыызы номчукчуларның хөй кезээнге орус дылда парлаан очулгалар ачызында аажок эки билдингир боор, а өскелери амдыгаа чедир колдуунда билдинмес бооп арткан чадавас, чүгө дээрге ССРЭ үезинде ындыг бедик, чүдүлгө дугайында бодалдарлыг чогаалдарны (оларның кол өзээ христиан шажындан келген болгай) орус-даа, өске-даа дылдарга парлаары хоруглуг турган.

Эргим номчукчу, силерге күзээн чүүлүвүстү «Хар кадында» бижээни дег илередип боор: «Бистиң төөгүвүстүң төнчүзүнге чеде бергеш, ам билиривистен хөйүнү билир апаар бис». А бир эвес номчулга силерни амырадып, хөглөдир болза, кайгамчык-ла экидир!

Шыяата, эге сөзүвүс ам-на төндү, Андерсенниң бодунуң хуулгаазын сөстери эгелей берзин, сонуургап, магадап номчуңар-ла!

Чыыкчы

Черлик куулар

Оранчок талыгырда, хараа-чыгайларның кыжын бистен ужуп чоруй баары чуртка бир хаан чурттап чораан. Ол хаан он бир оолдуг база Элиза деп уруглуг турган чүве-дир. Он бир тажы акышкылар школага өөренип турганнар; оол бүрүзүнүң хөрээнде кадаан сылдыс чайынналып, а быктында азынган селемези дагжап чораан; оолдар алдын самбыраларга алмаз-биле бижип, тергиин эки номчуп-даа,

шээжи-биле чугаалап-даа билир турганнар. Олар номчуй бээрге, ёзулуг-ла тажылар номчуп турар деп дораан-на билдине бээр турган! А оларның дуңмазы Элиза көрүнчүктелип турар шилден кылган узун сандайга олуруп алгаш, чуруктарлыг номун көөрүңге ынак турган. Ол номну күрүнениң чартыы-биле садып берген чүве-дир. Ийе, хаанның ажы-төлү ыңдыг эки чурттап турган, ынчалза-даа ол үр болбаан!

Оларның ачазы каржы кадын-биле өгленип алган чүве-дир, а ол кадын хаанның ажы-төлүн ала караа-биле көрбес болган. Кадынның сагыжының багын олар бир дугаар хүнде-ле көрүп кааннар: ол хүн ордуга хөглүг байырлал болуп турган, а хаанның ажы-төлү аалчылар деп оюнун ойнап эгелээннер. Аалчылар деп ойнаарда, олар ооң мурнунда янзы-бүрү пирожноелерни болгаш яблотарны кайы хире херек-тир, ол хирени ап алыр турганнар, ынчалза-даа ол хүн соңгу авазы оларга: «Мону аалчыларыңарны хүндүлөп чемгерер чемиңер деп бодап алыңар!» – дээш, бир аяк элезин берип каан. Оон ол бир неделя болганда, Элизаны көдээ суурда бир-ле тараачыннарга, олар бичии уругну кижизитсин дээш, берипкен. А оон үр-даа үе эртпээнде, хаанның мурнунга тажыларны бактап, дыка хөйүнү чугаалап каапкан, ынчангаш хаан оларны ол-ла хевээр көрүксевес апарган.

Каржы кадын оолдарга: «Дириг арттыксаар болзуңарза, доп-

дораан моон ужуп чорунар! Үн чок улуг куштар болуп, боттарыңар азыранып ужуп чорунар!» – дээш, үндүр сывыртапкан. Ынчалза-даа кадын оларга бодунуң күзээни хире улуг каржы чүүл кылып шыдаваан, ынчангаш оолдар он бир кайгамчык чараш куулар болуп хуула бергеш, ордунуң соңгаларыңдан муңгаргай алгырбышаан ужуп үне бергеш, садтар болгаш арга-эзимнер кыры-биле кылайтып чоруй барганнар.

Даң адып турда, оолдар бир казанак бажыңның кыры-биле ужуп эртип бар чыткан. Ол бажыңга оларның дуңмазы Элиза удуп чыткан чүве-дир. Акышкылар ол бажыңның кырынга ээлгир моюннарын шөйүп-шөйүп, чалгыннарын даашкыр кылдыр часкагылап-часкагылап ужуп-ла турган, ынчалза-даа оларны кым-даа дыңнаваан, кым-даа эскербээн; ынчангаш олар улаштыр ужуп чоруп кааннар. Дуңмазын оттуруп чадап каан акышкылар булуттарга чедир бедидир үнүп-үнүп алгаш, ыракта далайга чедир шөйлү берген турар караңгы улуг арга-эзимче ужуп чоруй барганнар.

Күжүр Элиза тараачыннарның бажыңыңга, оон өске ойнаарак чок болгаш, ногаан бүрү-биле ойнаар турган. Бүрүге бичии үт кылып алгаш, ол үт өттүр хүнче көөрге, акыларының чырык карактарын көрүп турган ышкаш апаар, хүннүң чылыг херелдери ооң чаагын суйбаарга, акыларының ону эргеледип чыттап турганы сагындырар турган.

Шак ынчаар бот-бодунга ийистер дег дөмей хүннер солчуп эртип-ле, эртип-ле турган. Чер кезип чоруур хат-салгын ол бажыңның чанында өзүп турар розаларга-даа келгеш, оларны чайгап-чайгап: «Силерден артык чараш амытан бар бе?» – деп айтырарга, кайгамчык чараш розалар баштарын чайып-чайып: «Элиза бистен артык чараш» – дээр турган; дыштаныр хүнде бажыңыңның чанынга олуруп алгаш, Бурганга чүдүп тейлээрде номчуур, ыдыктыг ырлар бижип каан номун номчуп оорар кадайга-даа келгеш, ооң номунуң арыннарын ажыда хадып-хадып: «Сенден артык Бурганга ынак болгаш бүзүрээр чүве бар бе?» – деп айтырарга, ном база-ла: «Элиза менден артык ынак» – дээр турган. Розалар-даа, ыдыктыг ырларлыг ном-даа чүгле арыг шынын чугаалап турганнар. Ол аразында Элиза он беш харлапкан, ынчангаш ону дедир чандырыпкан. Ооң кайы хире чараш апарганын көрүп кааш, кадын бар шаа-биле хорадап,

кылыктанып, Элизаны көөр хөөн чогу дам барган. Кадын ону база өөрүшкүлүү-биле черлик куу куш кылдыр хуулдуруптуп болур турган, ынчалза-даа ол-ла дораан ону кылыр арга чок болган, чүгө дээрге хаан уруун көрүксей берген чүве-дир.

Ынчангаш каржы кадын эртен эрте тургаш, маны даштан кылган, каас-чараш хевистер болгаш чымчак сыртыктар-биле каастап дерип каан эштип чунар өрээлге чедип келген. Ол үш пага тудуп алгаш, үжелдирзин ошкааш, бир дугаарынга: «Элиза эштип чунар дээш сугже кире бээрге, ооң бажының кырынга олуруп аар сен. Ол сен ышкаш мугулай болгаш чалгаа апарзын!» – дээн. Ийи дугаарынга: «Сен ооң хаваанга олуруп ал, ол сен ышкаш чүдек апарзын, ынчангаш ачазы ону танывайн баар!» – дээн. Үш дугаар пагага: «А сен ооң чүрээннің кырынга олуруп аар сен! Ынчан ол бак чаңныг апаргаш, ол дээш хинчектенип чорзун!» – дээн. Ынчаар сымыранып кааш, пагаларны арыг сугже суптарга, суг ол-ла дораан ногаан өңнүг апарган. Оон кадын Элизаны кыйгырыпкаш, ооң идик-хевин ужулгаш, «Сугже кирип, эштип чунуп ал» – дээн. Элиза ооң аайы-биле сугже кире бээрге, бирги пага ооң тейинге, ийигизи – хаваанга, үшкүзү – хөрээнге олурупканнар; ынчалза-даа Элиза ону безин эскербээн-даа. Уруг чунуп каапкаш, сугдан үнүп кээрге, суг кырында үш кызыл мак чечек салдап турган. Бир эвес ол аза-кадай пагаларны ошкаашкыны-биле хораннаваан турган болза, олар Элизаның бажының кырынга болгаш хөрээнге чыткаш, кызыл розалар кылдыр хуула бээр турган ийик. Кара илби-шиди аңаа шак ынчаар күш четпейн барган, чүгө дээрге Элиза Бурганга ол хире бүзүрээр болгаш ол хире кем чок арыг болган.

Ооң кара сагыштыг күзели бүтпейн баарга, каржы кадын Элизаның бүгү бодун грек тооруктуң хандызы-биле хүрертир чагаш, арнын багай чыттыг чаар чүүл-биле былчактап каапкаш, ооң кайгамчык чараш бажының дүгүн салбарартып каапкан. Ам Элизаны кижитаныыр арга чок апарган. Ачазы безин ону көргөш, ооң арыншырайындан корткаш: «Бо мээң уруум эвес-тир!» – деп барган. Илчирбеде ыды биле хараачыгайлардан башка, Элизаны кым-даа танываан, ынчалза-даа ол хөөкүй амытаннарны кым тооп дыңнаар боор! Элиза муңгараанындан ыглап-ыглап, ойлаттырган, сывыртаткан акыларын сактып бодап келгөш, ордудан бүдүү үнгөш, ыракта

арга-эзимге чедип аар дээш, хүннү бадыр хову-шөлдер болгаш тулаалар кежир калгып чоруп каан. Күжүр Элиза кайнаар баарын кайын билир боор, ынчалза-даа төрээн бажыңындан база-ла ол ышкаш үндүр сывырткан акыларын сагынганындан, оларны кайыын-даа болза дилеп чорааш, тып аар деп бодап алган.

Аргага чеде бергеш үр болбаанда, дүн-даа дүжүп келген, а Элиза караңгыда оруундан аза берген. Ынчангаш ол удуур мурнунда Бурганга тейлээш, төжек сыртангаш, чымчак чиңгис кырынга чыдып алган. Чылыы аажок агаарлыг ыржым-шыпшың арга иштинде оът-сиген аразында, ногаан отчугаштар ышкаш, оттуг-курттар чивеңнежип турган. Элиза чокпак үнүштүң бир сывынга дээптерге, ногаан отчугаштар, сылдыстар чаъс дег чаап бадып турган ышкаш, айыраңнадыр тоглай берген. Ол дүне Элиза акыларын дүжөп хонган. Дүжүндө Элиза акылары-биле катап база бичии чаштар апарган кады ойнап, алдын самбыраларга алмаз-биле бижип, күрүнениң чартыы хире өртектиг кайгамчык чараш чуруктарлыг номун көрүп турганнар. Чүгле харын олар самбыраларынга ооң мурнунда ышкаш шыйыглар болгаш төгериктер эвес, а бүгү-ле көргөн болгаш чурттап эрткен чүүлдерин чуруп бижип турганнар. А номда чуруктар дириг апаргылаан: кушкаштар ырлажып, кижилер номнуң арыннарындан үнүп келгеш, Элиза-биле база ооң акылары-биле чугаалажып турганнар. А кажан Элиза дараазында арынны ажыдыптар дээрге, дириг чуруктар боттарының арыннарынче дедир кире халчы бээр бооп-тур, ынчанмайн канчаар, оон башка чуруктар холужуп, шупту чүве будалы бээр-ле болгай.

Элиза оттуп кээрге, хүн бедидир үнүп келген болган. Хүн боду ыяштарның сырый үнген бүрүлерин өттүр таптыг көзүлбес-даа болза, ооң чамдык херелдери будуктар аразы-биле шымнып киргеш, оът кырынга алдын төгериктер бооп ол-бо маңнажып турган. Долгандыр оът-сиген онза чаагай кылдыр чытталып, а ужуп эрткен кушкаштар Элизаның эгиннеринге хонуптар чазып турган. Ырак эвесте суг бажының шулураан даажы дыңналган; ында элээн каш улуг дамырактар чаржып баткаш, хөлчөк чараш алдын-сарыг элезин дүптүг хөөлбекче агып кирип чыдар болган. Хөөлбекти долгандыр үнген ногаан ыяштар ону дириг херим бооп камгалап турган, ынчалза-даа ол херимниң бир черинде ивилер эртер чер кылып алган бооп-тур,

ынчангаш Элиза ол кокпаның ачызында суг эриинче чоокшулап бадып келген. Хөөлбектиң суу дүвүнге чедир өттүр көстүп чыдар арыг болган, бир эвес хат-салгын ыяштарның болгаш чокпак үнүштерниң будуктарын шимчетпейн турган болза, оларны хөөлбектиң дүвүнде чуруп каан деп бодап болур турган – бүгү чүве сугга ол хире арыг болгаш тода кылдыр көрүнчектелип көстүп турган.

Сугга бодунуң арнын көрүп кааш, Элиза кортканындан сырбаш дээн, ооң арны ол хире кара болгаш чүдек апарган болган. Элиза сугну адыштааш, карактарын болгаш хаваан чуптарга, ооң хоюг ак кежи катап база чайынналы берген. Оон ол идик-хевин ужулгаш, сериин сугже бүгү боду кире берген. Ындыг чараш даңгынаны чырык черден тывары-даа берге-ле! Кеттинип алгаш, узун чаъжын өрүп алгаш, Элиза шулурткайнып чыдар суг бажынга чеде бергеш, арыг сугну адыштап ижип алган. Оон ол улаштыр көрген-не уунче углап, арга иштинче кирип каан. Ынчалдыр-ла ол ынак акыларын сактып, Бурган ону черле кагбас дээн идегелин салбайн чораан: чүге дээрге Бурган ол арганың черлик яблуктарын, оларны аштаан улус чизин дээш, өстүрүп каан болгай; чүге дээрге Бурган аңаа чимистериниң аарындан будуктары черже халайып бадып келген турар бир яблоня ыяжын айтып көргүзүп берген болгай. Элиза ооң яблуктарын тоттур чип алгаш, будуктарын өргөннер-биле тевискилеп бедидип кааш, арганың шыргайынче улам ханылап кире берген. Шыргай ишти хензиг-даа шимээн чок ыржым-шыпшың болган, Элиза бодунуң базымнарының даажын-даа, бодунуң адаанда кургаг бүрүнүң шылырт дээнин-даа дыка тода дыңнап чораан. Ынаар чаңгыс-даа кушкаш ужуп кирбес, муңгаш будуктар өттүр хүннүң чаңгыс-даа херели эртип шыдавас – ол хире шыргай иштинче кирип келген. Ханалар дег сырый тургулап алган чоон уннарлыг узун бедик ыяштар аразынга Элиза чааскаанзыргайы кончуг апарган, ол кажан-даа ынчаар чааскаанзырап чорбаан.

Дүне оон-даа артык караңгы апарган; чиңгис аразында чаңгыс-даа оттуг-курт чырыш дивээн. Элиза оът кырынга муңгаргайы кончуг чыдып алган. Хенертен сактырга, ооң кырында будуктар ажыттына берген, а ол ажык черден Бурган олче чылыг чымчак карактары-биле көрүп турар, а Бурганның бажының артындан болгаш холдарының адаандан бичии ангелчигештер бакылап көрүп турар ышкаш апарган.

Эртен оттуп келгеш, ол бүгү көргөн чүүлдери шын бе дээрге, дүжү-

даа ышкаш, дүжү бе дээрге, шын-даа ышкаш апаар бооп-тур. Улаштыр чорупкаш, Элиза арык долдур кат чыып алган кырган кадайга ужуражы берген; кадай аңаа бир адыш кат берген, а Элиза оон: «Бо арга-арыглап он бир тажы эртпеди бе, кырган-авай?» – деп айтырган. «Чок, уруум – деп, кадай харыылаан, – он бир тажы көрбедим, ынчалза-даа дүүн мында агып чыдар хемге баштарында алдын оваадайлар кеткен он бир куу куштар көрдүм». Ынча дээш, демги кадай Элизаны бедик эл чанынга чедирип каан, а ол элдиң адаанда хем агып бадып чыдар болган. Хемниң ийи эринде өзүп турар ыяштар бүрүлөр шыпкан узун будуктарын бот-боттарына уткуй сунуп, хол тутчуп, куспакташкан-даа дег, аргый орааштырып алган турган, а ол чарыкта ха-дуңмазынга будуктарын чедир сунуп шыдаваан чамдык ыяштар дазылдарын черден ушта чүткүп, шөйлүп-даа тургаш, күзелин чедип ап турар болган.

Элиза ол буянныг кадай-биле байырлашкаш, ажык далайже киир агып чыдар хемни куду кылаштапкан. Аныяк уруг ол-ла ынчаар кылаштап чорда, хеп-хенертен ооң мурнунга кижини кайгап ханмас кыдыг-кызыгаар чок далай ажыттынып көстүп келген. Ынчалза-даа далайның карак четпес делгеминде чаңгыс-даа чалгын-парус, аңаа олуруп алгаш, оруун уламчылап болгу дег, чаңгыс-даа хемежигеш көзүлбес болган. Элиза далайның эрикче үндүр чалгып каапканы эмгетикчок инек-даштарны көрүп турарга, суг оларны борбак-борбак кылдыр кылайтыр дескилеп, хоюглап каапкан болган. Далайның үндүр чалгыпканы шилдер, демир-дес дээш өске-даа чүүлдерни көөрге, оларда база сугнуң хоюглаашкыны илдең көстүп чыткан. Ол хирезинде суг боду Элизаның хоюг чымчак холдарындан-даа артык чымчак болгай, ынчангаш уруг: «Чеже-даа чымчак болза, чалгыглар бот-боттарын сүрүштүр могаг-шылаг-даа, соксаал-даа чокка чуглуп кээп-ле, кээп-ле турар болгай, ынчап тургаш, олар эң кадыг чүүлдерни безин хоюглап кааптар-дыр. Мен база олар ышкаш могаг-шылаг чок кызымаккай ажылдаар мен! Мени өөреткениңер дээш силерге четтирдим, чырык болгаш дүрген чалгыглар! Кажан-на бир силер мени мээң эргим акыларымга чедирип каар силер деп мээң чүрээм чугаалап тур!»

Далайның үндүр чалгыпканы кургап калган суг үнүштериниң кырында куу куштарның он бир ак чүглери чыткан. Элиза оларны чыггаш, чечектер дег бөле шарып алган; чүглерде бичии-бичии

дамдылар ам-даа кылаңнашпышаан – та шалың дамдызы чүве, та карак чажы чүве, кым билир боор. Далай эрии ээн куруг-даа болза, Элиза ону эскербейн турган, чүге дээрге чер ортузунда чыдар хөлдер чанынга бүдүн чыл иштинде-даа көзүлбес онза чүүлдерни маңаа бичии када-ла мага хандыр көрүп ап болур турган. Дээрге улуг кара булут диргелип кээп, хат дыңзып эгелээрге, далай: «Мен база ынчаар карара берип болур мен!» – дээнзиг хайнып, хөлзеп, дүргектелген шөгжегер ак көвүктөр-биле шыптыныптар. А кажан булуттар ягаан-кызылзымаар апарып, хат-салгын оожургап удуй бээрге, далай кыры роза чечектиң халбыңнарынга дөмей апаар. Чамдыкта ол ногаарара-даа бээр, чамдыкта агара-даа бээр. Ынчалза-даа агаар чеже-даа ыржым-шыпшың апаарга, а далай боду чеже-даа оожургай бээрге, эрик кыдыында бичии хөлзээшкин черле соксавас – сугнуң кыры, удуп чыдар чаш төлдүң хөрээ дег, оожум көдүрлүп каап, бадып каап чыдар.

Хүн ажар чоокшулай бергенде, Элиза дистиндир шуужуп алгаш, эрикче ужуп кел чыдар алдын оваадай бөрттерлиг кууларны көрүп каан. Он бир куу узун ак чалаа-лента кылдыр шууштур чыскаалып алган ужуп кел чыткан. Элиза эл кырынче үне халааш, чокпак үнүш артынче чаштына берген. А куулар оон ырак эвес черге хонуп алгаш, улуг ак-ак чалгыннарын далбаңнадыр чайып эгелээннер. Хүн далай артынче ажытталып кире бээри билек, кууларның чүглери ол-ла дораан тоглап дүшкен соонда, олар Элизаның акылары, он бир эрниң эрези тажылар апарган. Элиза оларны көрүп кааш, ыыткыр алгыра каапкан, чүге дээрге тажылар чеже-даа өскерли берген болза, дуңмазы оларны дораан танып каан, чүге дээрге ооң чүрээ «Акыларым бо-дур» деп эндевейн чугаалапкан! Ол халып четкеш, акыларының аттарын адап-адап, оларның куспактарынче шурай берген, а акыларының мынчаар өзүп келген, мындыг чараш апарган дуңмазын көрүп, танып кааш, өөрээнин чүү чүвеге деңнээр боор! Элиза акылары-биле кады өөрээнинден, бот-боттарын сагынганындан ыглаваан ызын ыглап-даа, каттырбаан каткызын каттырып-даа турганнар. Ынчаар сагыш хандыр чугаалажып оргаш, соңгу иезиниң оларга кайы хире багай болганын бот-боттарындан билип алганнар.

– Бис, акышкылар, даң хаяазындан эгелээш, хүн ашкыжеге чедир куулар болу бергеш, ужуп хүнзээр бис – деп, эң улуг акызы чугаалаан. – Хүн ажа бээри билек, катап база кижилер апаар-дыр

бис. Ынчангаш хүн ажар мурнунда ыяап-ла кадыг чер кырынга турар болзувусса эки. Бир эвес булуттуг дээрге ужуп чорааш, кижилер кылдыр хуула бээр болзувусса, ол коргунчуг бедиктен чанчарылдыр кээп дүжер бис. Чогум чурттап турар черивис мында эвес, моон оранчок талыгырда, далай ындында база бо ышкаш кайгамчык эки чурт бар, чурттап турар черивис ында. Ынчалза-даа аңаа чедер орук узун, карак четпес делгем улуг далайны кежир ужуп эртер апаар. А орук ара дүн чарып ап болур чаңгыс-даа ортулук чок, чүгле далайның дап-дал ортузунда кара чаңгыс азырганчыг хаяжыгаш бар. Бис аңаа бар шаавыс-биле чыыра куспакташкаш, арай деп-ле сыңып туруп алгаш, бакка-сокка дыштанып аар-дыр бис. Далай шуурганнап турар болза, улуг-улуг чалгыглар баштарывысты ажыр айыылдыг, сүртенчиг кылдыр чалгып туруп бээр-дир. Ынчалза-даа бис ол хире-даа болза, дыштаныр чер бергени дээш, Бурганга өөрүп четтирдивис деп чоруур бис. Бир эвес ол хензиг хаяжыгаш турбаан болза, эргим төрөөн черивисти кээп көрүп ап шыдавас-даа турар бис. Бээр ужуп кежерде, чылдың эң узун ийи хүнүн шилип аар ужурлуг бис, ынчангаш төрөөн черивисче чылда чүгле чаңгыс катап чедип кээр аргалыг бис. Маңаа чүгле он бир хонук иштинде туруп болур бис, он бир хонук иштинде бо арга кырынга ужуп тургаш, төрөөн ордувусту болгаш хүрээниң коңгалыг суургазын ырактан көрүп аар-дыр бис. Ордуда ачавыс чурттап турар, а ол хүрээде бистиң ававысты ажаап каан болгай. Мында өзүп турар ыяш бүрүзү биске эргим-дир; бис бичии турувуста, бо оргулааштарга хостуг шөлөөн маңнап турган черлик аъттар ам-даа маңнавышаан-дыр, а хөмүр-даш казыкчылары ол үеде ырлап турган ырларын биеэги хевээр ырлавышаан-дыр, олар ырлай бээрге, бис ынчан дыка-ла хөглүг самнаар турдувус. Бо дээрге бистиң төрөөн черивис-ле болгай, ынчангаш бис бүгү-ле сеткил-чүрээвис-биле бээр чаныксаар-дыр бис, а сени база, бистиң эргим ынак дуңмавыс, төрөөн черивиске чедип келгеш, тып алдывыс! Бис маңаа ам ийи хонук туруп болур бис, ооң соонда далай ындында өске чуртче ужуп чоруур ужурлуг бис! Сени канчап ап аар улус боор бис? Сени олуртуп алгаш, бо коргунчуг улуг далайны кежирип аар корабль-даа, хеме-даа бисте чок-тур!»

Элиза улуг акызының муңгак чугаазын дыңнааш, акыларын кээргеп: «Силерни ол кара илби-шидиден адырып, хостап алган

болзумза! Чүнү канчалза, эки чүве ирги, акыларым?» – деп, улуг тынып айтырып, акыларының чугаазын катап-катап дыңнап-ла орган.

Олар ынчаар экини сактып – каттырып, бакты сактып – ыглап, сагынганын хандыр хөөрежип орда, дүн-даа эрткен, чүгле даң адар деп барганда, бичии удуп дыштанып алганнар. Эртенинде Элиза кууларның чалгыннарының даажындан оттуп келген. Акылары катап база куштар апаргылааш, дуңмазының кырынга дээрбектелдир ужуп-ужуп, ырап чоруй барганнар. Элизаның чанынга акыларының эң бичиизи артып калган. Дуңмазының дөңмээнге бажын салгаш чыдып аарга, Элиза куу куш апарган акызының чүглерин суйбап ора хүнзээн. Хүн эртип, кежээ дүжүп чорда, акылары ужуп чедип келгеш, хүн ажа бээрге, катап кижилер апарганнар.

Акыларының бичиизи тургаш: «Даарта бис моон ужуп чоруур журулуг бис, ооң соонда келир чылга чедир бээр кээп шыдавас бис. Ынчалза-даа сени маңаа кагбас бис! Бис-биле кады ужуп чоруптарындан кортпас сен бе? Мээң холдарым шору күштүг, сени көдүрүп алгаш, арганы кежир аппарып шыдаар мен. Таанда-ла бис шуптувус чалгыннарывыстың күжү-биле бо далайны кежир сени аппарып ап шыдавас бис бе?» – деп-тир.

Элиза акызының чугаазын дыңнааш: «Ийе, акыларым, мени маңаа кагбайн, ап ап көрүңер!» – деп-тир.

Чаа, ындыг-дыр деп дугурушкаш, акышкылар-даа даңны атсы карак шиммейн, талдың ээлгир будуктарындан болгаш кулузундан улуг четки аргып турганнар. Аргып алган четкизи улуг-даа, быжыг-даа болган. Амыраан, өөрзэн акышкылар дуңмазын ол улуг четкиге чыттырып ап-тырлар. Даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда, акышкылар катап куулар бооп хуула бергеш, четкини ол-бо талазындан куш хаайларынга кызып алгаш, булуттуг дээр кайда сен дээш ужуп чоруп кааннар. Ам Элиза акыларының аргып берген четкизинде, ужуп үнгенин-даа эскербейн, ол-ла хевээр удуп чыткан. Куулар бедидир ужуп үне бээрге, хүннүң херелдери дуңмазының арнынче дорт чырып эгелзэн, ынчангаш акыларының бирээзи ооң кырынга ушпушаан, улуг делгем чалгыннары-биле ону хүнден дуглап, камгалап чораан.

Олар эриктен оранчок ырай бергенде, Элиза оттуп келген. Ол

сактырга, удуп-оттуп, дүш эвес дүш көрүп чыдар-даа ышкаш, агаарга ужарга, ол хире хуулгаазын солун болган. Ооң чанында кайгамчык чедип бышкан каттарлыг будук болгаш амданныг дазылдар чыткан. Оларны эң бичии акызы чыггаш, салып каан чүве-дир. Ол-ла бичии акызы ооң кырынга ужуп, калбак чалгыннары-биле ону хүнден камгалап чораан деп билип кааш, Элиза акызынче көргөш, четтирдим деп хүлүмзүрүп каан.

Акылары дээрже бедидир үнүп бар-ла, бар-ла чыткан болгаш, Элиза адаанда далайда эжиндирип чораан улуг корабльды көөрге, ол азырганчыг бичии, сугда салдап орап ак-кусун кылдыр көзүлгөн. Дээрде салдап чоруур даг дег улуг булутка он бир куунуң болгаш бодунуң хөлөгелери көстүрге, улуун канчаар! Ындыг тоолзуг чурумалды ол каяа көргөн боор! Хүн өрүлөп үнүп, а соонда чыдып калган булут ырап бар-ла чыткан тудум, ол хөлөгелер бичии-бичиилеп эстип чоруй, чиде бергеннер.

Куулар хүннү бадыр аткан согун дег ужуп-ла, ужуп-ла чорааннар, ынчалза-даа дуңмазын көдүрүп алган чораан болгаш, оларның ужудуушкуну ооң мурнундаазында дег дүргөн эвес болган. Хүн кудургайлай бээрге, агаар-бойдус-даа баксырап-ла эгелээн, а Элиза хүннүң бадып бар чыдарын чүрээ соолаңайнып, карак салбайн көрүп чораан – далай ортузунда чааскаанзыргай хаяның барааны-даа көзүлбес. Ынчап чорааш, бир сактырга, куулар сөөлгү күжүн чыггаш, чалгыннарын бар шаа-биле чайып чоруур ышкаш апарган. Акыларының дүргөн ужуп шыдавайн чоруурунга ол, чүгле ол буруулуг! Үр-даа болбайн хүн ажа бээр, акылары катап кижилер апаар, ынчан олар октаан даштар дег барып дүшкөш, далайга дүжүп өлүп каарлары ол-дур! Элиза байгы-ла сеткил-сагыжы-биле чүрээниң ханызындан бурганга мөргүп, тейлеп эгелээн, ынчалза-даа хаяның барааны көстүр-даа хире эвес. Ол аразында улуг кара булут диргелип, күштелип кел чыдар хат удавас шуурган эгелээрин медээлеп турда, булуттар дээрде көжүп, шимчеп чоруур коргулчун дег аар, коргунчуг чалгыг бооп чыгып, кызаңнааштар соксаал чокка кызаңайнып эгелээн.

Ынчап чоруй, хүннүң бир кыдыы чалгып чыдар далайга мырыңай дээриниң кырында келген, а Элизаның чүрээ чыырлыш кыннып, соолаңайнып, девиденчиг шапкылананыры дам барган. Куулар хеп-

хенертен куду алзы кушталдырып бадып-ла каан, Элиза: «Ол-ла-дыр ам, шупту барып дүжүп бар чыдарывыс ол-дур!» – деп бодапкан. Оон бир эскерип чоруурга, барып дүшпээн, ам-даа улаштыр ужуп бар чыдар болган. А хүн улам куду батса-батса, чартыы суг иштинче көзүлбестеп кире берген. Чүгле ынчан Элиза адаанда далай ортузунда, сугдан бажын уштуп алган тюленьден-даа улгатпас, азырган-чыг хаяжыгашты эскерип каан. Хүннүң чырыы өжүп бар-ла чыткан, ол ам чүгле хензиг сылдыс ышкаш чивеңейнип турган. Кууларның даваннары дашка чүгле дээптери билек, хүннүң чырыы, төндүр өрттенип калган саазынның сөөлгү сырызы дег, кызаш дээш, караш кындыр өжүп калган. Катап кижилер апарган акылары Элизаны долгандыр ол хензиг даш кырында арай деп-ле сыңып, холдарындан так туттунчуп алган турган. Калчаа далай хайнып мөөреп, күчүлүг чалгылары-биле оларны ужур шааптар чазып, дош дег соок суун оларже чажып-ла, чажып-ла турган. Соксаал чок кызаңнаан кызаңнааштардан дээрде кызыгаар чок өрт чалбыышталып турган дег сагындырып, диңмирээшкин бар шаа-биле хөректенип, киңгирткейнип турза-даа, акышкылар улам быжыг куспактанчып, бурганны алдаржыткан ыдыктыг ырын ыткыр ырлап турганнар. Бурганны алдаржыткан ыдыктыг мөргүл-ыры оларның сеткил-сагыжын аргалап, өөртүп, чүректерин дидимнелдирип, сорук кирип турган.

Даң бажында шуурган чоорту оожургап, далай кыры чырып, ыржым апаарга, катап куулар апарган акылары Элизаны көдүрүп алгаш, улаштыр ужуп кааннар. Бедидир ужуп үне бергеш, дүнеки шуурган ышкаш эвес-даа болза, ам-даа хөлзевишаан чыдар далайже көөрге, кара-ногаан сугнуң кырында, эмге-тикчок өөр куулар дег, ак көвүк салдап эштип турган. Хүн өрүлөп үнүп кээрге, Элизаның мурнунга агаарда салдап турар кайгамчык чараш даглыг чурт көстүп келген. Кылагар доштар-биле чайынналдыр чайырлап каан дег хаялар аразында канчаар-даа аажок улуг бедик шивээ-орду кайы ырактан көстүп турган. Ордуну долгандыр улуг баганалардан бүткен галереялар каастап турган, а оларның адаанда пальмалыг аргалар болгаш дээрбе дугуйлары хире улуг чечектер өзүп турган. Элиза акыларындан: «Ужуп бар чыдарыңар чурт ол бе?» – деп айтырган. Ынчалза-даа олар баштарын чайгаш: «Чок, ол дээрге бир феяның булуттан бүткен үргүлчү өскерлип турар илбилиг ордузу-дур» –

дээннер. Ол булут-ордуже чаңгыс-даа кижиге кирип шыдавас. Элиза катап база ол шивээ-ордуну сонургап көрө берген. Үр-даа болбаанда, арга-даглар болгаш орду туттунчуп, холужа бергеш, коңгаларлыг, суургаларлыг, согунналчак шөйбек соңгаларлыг каас-чараш болгаш дөп-дөмей чээрби хүрээ бооп хуула берген. Ол каас хүрээлерниң иштинде хөгжүм ойнаан органның даажы безин дыңналган ышкаш болган, ынчалза-даа таптыг дыңнаарга, ол далайның даажы ындыг бооп-тур. Хүрээлер мырыңай каш базым хире чоокшулап келгеш, хенертен эмгежок хөй корабльдар кылдыр хуула хона берген. Элиза ол-ла бүгү хуулушкуннарны топтап көрө бергеш, ол анаа-ла сугдан бусталып үнүп турар далай туманы-дыр деп билип каан. Ооң мурнунга хей-бустан бүткөн үзүк-соксаал чок өскерлип турар овор-хевирлер болгаш чурумалдар көстүп турган чүве-дир. Ынчалдыр-ла дыка үр ужуп чорда, адак соонда ам-на харын езулуг чер көстүп келген. Ында кайгамчык чараш чурумалдыг даглар, чойган-пөштүг арга-эзимнер, хоорайлар болгаш шивээ-ордулар көстүп турган. Оларның чедер чери ол чүве-дир.

Хүн ажары ам-даа элек турда, олар бир хая кырында улуг куй чанынче ужуп чедип келген. Ол куйнуң иштин чаттылып, ораажып үнер чымчак ногаан үнүштер, угулзалап сырып аргаан хевистер азып, чадып каан чүве дег, чүмү-биле шыва алган болган.

Акыларының бичиизи: «Маңаа сен кандыг-кандыг дүштер көөр ирги сен?» – дээш, дуңмазынга куй иштинде удуур өрээл айтып берген.

– Ах, акыларым, дүжүмде силерни ол каргыштыг кара илбишидиден хостап аар аргазын көргөн болзумза! – дээш, Элиза ол эң улуг күзелин күзеп, дың чаңгыс бодалын бодап кежээлээн. Ол-ла бодалы-биле Бурганга бар шаа-биле мөргүп тейлевишаан, удуй бергеш, дүжүнде безин мөргүлүн соксатпаан. Дүжүнде ол дыка бедидир ужуп үнгеш, демги феяның шивээ-ордузунга чеде берген. Кайгамчык чырык чараш фея-даа боду аңаа уткуй үнүп келген. Ынчалза-даа бир көөрге, ол фея арга иштинге Элизага кат бергеш, алдын оваадайларлыг куулар дугайында чугаалаан кадайга дыка дөмей-даа ышкаш болган.

– Сээң акыларыңны камгалап ап болур – деп, ол чугаалаан. – Ынчалза-даа сен ону чедип ап шыдаар сен бе? Чүгө дээрге сен

эглиш дивес тура-соруктуг болгаш кызымаккай боор ужурлуг сен. Суг сээң чымчак холдарыңдан артык чымчак-даа болза, кадыг даштарны бичии-даа бөзүргей шиш чер чок кылдыр хоюглап турар болгай. Ынчалза-даа суг сээң салааларың дег аарбас, сугнуң, сээң ышкаш, коргуушкун болгаш хилинчек-човалаңдан ыстап-хилеп кээр чүрээ база чок. Мээң холумда шагар-оътту көрүп тур сен бе? Эки сактып ал! Шак-ла ындыг шагар-оът куй чанында өзүп турар, чүгле ол сеңээ херек. Аңаа немей чүгле чевег-хөөрлерде өзүп турар шагар-оътту ажыглап болур сен. Холдарың аңаа шактыргаш, сугланып, балыгланып-даа турда, ол шагар-оътту чулуп аар сен. Оон буттарың-биле чымчадыр базып-базып, дыранды апаарга, ол дырандыдан узун удазыннар ээрип алгаш, дайынчыларның камгалал хевинге дөмей, узун чеңнерлиг он бир хөйлең аргыыр сен. Ол хөйлеңнерни кууларның кырынче кааптар сен, ынчан-на харын кара илби-шиди чиде бээр. Ынчалза-даа мону таптыг сактып ал: ажылдап кирипкен үенден эгелээш, ону дооскужеңге чедир, чаңгыс-даа сөс ыттавас ужурлуг сен! Ажылың хуусаазы хөй-хөй чылдар бооп узай-даа берзе, үн чок ышкаш боор сен! Ол үе иштинде аксыңдан үнген бир-ле дугаар сөс акыларыңның чүректерин хылыштар дег өттүр шиштептер. Акыларыңның амы-тыны сээң холуңда апаар! Мону черле утпа!

Бо бүгүңү чугаалааш, фея шагар-оътту ооң холунга дегзиптерге, Элиза аарышкыдан оттуп келген. Хүн бедип үнүп келген, чырып турган, а Элизаның чанында ооң дүжүңдө көргени дег, шак-ла ындыг бир тудум шагар-оът чыткан. Ону көрүп кааш, ол дискек кырынга кээп дүшкеш, Бурганга өөрүп четтиргенин илередип тейлээш, кылыр ужурлуг ажылын доп-дораан эгелээр дээш, куйдан үнүп чорупкан

Чуга кештиг хоюг чымчак холдары-биле ол ажыңнадыр, изиң-недир шап турар шагар-оътту чулуп-ла, чулуп-ла турган. Ооң холдарын чүмү-биле суглаңгылар шыва апкан, ынчалза ол аарышкыны өөрүшкүлүү-биле шыдап эртип турган. «Эргим ынак акыларымны-ла камгалап алзымза!» – күжүр уругнуң дың чаңгыс бодалы-ла ол! Оон ол чыып алган шагар-оъдун буттары-биле чымчадыр базып-базып, ногаан дырандыны ээрип эгелээн.

Хүн ажып турда, акылары чедип келгеш, дуңмазының үн чок апарганын көргеш, «Каржы хажагай соңгу иевистиң база бир каргыштыг кара илби-шидизинден дуңмавыстың үнү чиде берген-

дир» деп бодап, муңгарап-деңгереп органнар. Оон күжүр дуңмазының суглаңгылай берген холдарын көргөш, дуңмазы оларны камгалап аар дээш үн чок апарганын билип кааннар. Дуңмазын кээргээнинден бичии акызы ооң холдарын тудуп алгаш ыглаарга, карактарының чажы дамдылап баткаш, дегген черлеринде ажыңнаан суглаңгылар чидип, аарышкызы намдап турар бооп-тур.

Ол дүне Элиза карак шиммейн ажылдап ора хонган. Дүргенне акыларын каргыштыг илби-шидиден хостап аарын бодаар дээш, ол уйгу-дыжын-даа сагынмас апарган. Эртенинде акылары куулар апаргаш, ужуп чоруй баарга, ол кара чааскаан аргыттынып ора хүнзээн. Бар шаа-биле кызып-кызып далажырга-даа, үе аңаа четтирер хире эвес, дыка дүрген эртер болган. Бир хөйлеңни аргып дооскаш, дараазындаазын эгелеп орда, хеп-хенертен дагларда аңчыларының мыйыс-эдискизиниң ыыды дыңналган. Элиза кортканындан хоруй бергөш, дыңнаалаарга, эдиски ыыдының соонда ыттар ээргени дыңналып, дааш-шимээн чоокшулап кел-ле чыткан. Күжүр уруг куй иштинче кире халааш, чыып алган шагар-оъдун бөле шарып алгаш, ооң кырынга олурупкан.

Ол-ла дораан шырыштар аразындан бир улуг ыт үне халып келген, ооң соондан база бирээ, оон база бирээ. Ыттар уругну көрүп кааш, аай-дедир маңнашпышаан, бар шаа-биле ээрип туруп бергеннер. Үр-даа болбаанда, ыттарның соондан куй чанынга шупту аңчылар чыгып чедип келгеннер. Аңчыларының эң чаражы ол черниң хааны чүве-дир. Ол Элизаның чанынга чеде бергөш: «Канчап бээр чедип келгениң ол, кайгамчык чараш төл?» – деп айтырган, чүгө дээрге хаан ындыг чараш уругга черле таваржып чорбаан чүве-дир. Элиза аңаа харыы кылдыр чүгле бажын чайган. Ол черле ыыттап болбас ужурлуг-ла болгай, а бир эвес оода чаңгыс сөс чугаалаптар болза, акылары ол-ла дораан өлгени ол. Кайы хире хилинчектенип турарын көргүспөс дээш, Элиза суглаңгылыг холдарын баарты-биле дуглап чажырып алган.

Хаан-даа ол-ла дораан: «Че, кады чоруулу! – дээн. – Сен маңаа чурттаваc ужурлуг сен! Бир эвес сен бодуң база, даштыкы хевириңниң чаражы дег, шак-ла ындыг эки болзуңза, сени каас-чараш торгу болгаш хилиң хеп-биле хепкергөш, бажыңга алдын оваадай кедирер мен. Ынчан сен мээң улуг чаагай болгаш каас ордумга чурттаар сен!»

Ынча дээш, хаан Элизаны аьдынга бодунуң мурнунга олуртуп алган. Күжүр уруг ыглап-сыктап, бар шаа-биле ушта чүткүүрге-даа, хаан ону салбайн: «Мен сеңээ чүгле аас-кежикти күзеп тур мен! Соонда кажан-бир бодуң меңээ четтирдим дээр сен!» – дээш, аңчыларын эдерткеш, даглар ажыр халдып чоруй барган.

Кежээликтей апарганда, ол күрүнениң бопурук баштарлыг хүрээлерлиг каас-чараш төп хоорайы ырактан-на көстүп келген. Хаан Элизаны бодунуң маны даштан кылган өрээлдеринде шулу-рашкан фонтаннарлыг, ханаларын болгаш дээвиірлерин онза чараш өңнүг чуруктар каастаан ордузунга эккелген. Ынчалза-даа Элиза кайнаар-даа көрбес, чүгле ыглап-сыктап, муңгарап-деңгерээринге-ле өй болган. Хаанның чалчалары уруглар аңаа кадынның каас хевин кедиргеш, бажының дүгүнче жемчугтар киир аргып бергеш, а ооң балыг холдарынга салааларлыг, кончуг чуга болгаш чараш хол хаптары кедирип кааннар. Ындыг бай болгаш каас хеп Элизага дыка тааржыр болган, ооң чайынналчак чаражын көргөш, ордуга турган улус шупту ооң мурнунга күдүк базып мөгөйип туруп-тур. А хаан ону удавас бодунуң кадыны боор душ-тук-кызы кылдыр чарлапкан. Архиепископ эрге-дужаалдыг ламазы бажын чайып: «Арга-арыгның бо чараш кызы херек кырында шулбус-кадай бооп чадавас. Ынчангаш ол хамык улустуң карактарын болгаш силерниң чүрээңерни кара илби-биле илбилепкен боор» – деп сымыранырга-даа, хаан ооң чугаазын херекке-даа албаан. Оон ол хөгжүмчүлерин болгаш тергиин чараш самчы кыстарын кыйгыртыпкаш, чалчаларынга эң дээре аьш-чемни делгеп салып турарын дужаагаш, Элизаны холундан чедип алгаш, тааланчыг чыттыг үнүштерлиг садтар таварыштыр каас-чараш өрээлче апарган. Ону Элизаның удуур өрээли кылып берген чүведир. Ынчалза-даа ол-ла бүгү каас-коя чүүлдер Элизаның муңгаралын аргалап, чазамыктап шыдаваан. Хаан ол өрээлде база бир эжикти ажыдыптарга, ында, Элизаның органы куй дег, чүмү-биле ногаан хевистер азып, чадып каан бичии өрээлчигеш бар болган. Шалада бөле шарып каан шагар-оът дырандызы чыткан, а дээвиірде Элизаның аргып кааны хөйлеңни азып каан болган. Ол бүгүнү аңчыларның бирээзи сонуургааш эккелген чүве-дир.

– Маңаа бодуңуң чурттап органың куйну сактып ап болур сен

– деп, хаан чугаалаан. – Кылып орган ажылың-даа бо-дур, ону кылып оргаш, сени долгандыр турар бо-ла бүгү бай-байлактан алаагып, чардыгып, эрткен үеңни сактыксай-даа бээр чадавас сен.

Чүрээнге эң-не эргим ажылын көрүп кааш, Элиза өөрээнинден хүлүмзүрүпкеш, арны кыза берген. Ол-ла дораан акыларын кам-галап аарын бодапкаш, хаанга четтиргенин илередип, ооң холун ошкай каапкан. Хаан ону чүрээнге чыпшыр туткаш: «Шупту хүрээ-лерниң коңгаларын, мээң кудамны чарлап, этсиңер!» – деп чарлык болган. Ынчалдыр арга-арыгның үн чок чараш кызы кадын апарган.

Архиепископ кара сагыштыг каразыглыг чугааларын хаанга сымыранып-ла турган, ынчалза-даа ол сөстөр хаанның сеткил-чүрээнге бичии-даа дегбээн. Ынчангаш куда-дой-даа дүшкен. Ам артында архиепископ боду Элизаның бажынга оваадай кедирер ужурлуг болган. Архиепископ хорадаанындан алдын оваадайны Элизаның хаваанче бар шаа-биле тырый кедирипкен. Ооң орнунга өске кижиге турган болза, дыка-ла аарзынар турган ийик, ынчалза-даа Элиза ону безин чадаарда эскербээн-даа. Акыларын бодаан ооң чүрээ кээргел болгаш кударалдан ол хире ыстап аарып турда, мага-боттуң аарышкызы аңаа чүү-даа эвес болбайн канчаар! Ол чүгле эриннерин так ызыртыныпкан, чаңгыс-даа сөс ооң аксындан үнмээн, чүге дээрге акыларының амы-тыны ооң аксында дээрзин ол хензиг када-даа утпаан. Ынчалза-даа кыстың карактарында чүгле ону-ла өөртүр дээш, бүгү-ле чүвени кылып турар буянныг болгаш чараш хаанга изиг ынакшылы чырыткыланып көстүп турган. Элиза хүнден хүнче хаанга чаңчыгып, улам-улам ижигип турган. О! Бир эвес ол бодунуң бүгү-ле сагыш-сеткилин чажырбайн, бүгү-ле аарышкы-човалаңын чугаалап берип шыдаар турган болза! Ынчалза-даа ажылы төнгүжеге ол ыт чок артар ужурлуг! Дүнелерде ол каас-коя удуур өрээлден бодунуң куйга дөмей чажыт өрээлинче кире бергеш, хөйлеңнерин аргып-ла, аргып-ла турган. Ынчалза-даа бир дүне чеди дугаар хөйлеңни аргып эгелей бээрге, шагар-оъду төнүп калган.

Шак-ла ындыг шагар-оътту ам чүгле чевегден тып болурун бодап келгеш, Элиза муңгарай хона берген, чүге дээрге, шагар-оътту чүгле ол боду чулуп аар ужурлуг болгай. Канчаарыл ам?

– Мээң сеткил-чүрээмни үзе-чаза тыртып чоруур муңгарал

болгаш човалаң-биле мага-боттуң аарышкызын канчап деңээр боор! – деп Элиза боданган. – Мен бар шаам-биле дидимненип, кылган ажылымны доозар ужурлуг мен! Бурган мени кагбас!

Элиза айдың дүне садче үнгеш, оон улаштыр ээн куруг узун кудумчулар таварыштыр чевегже бар чыдырда, ооң чүрээ, бодааргала, ол бир-ле багай чүүл үүлгедип бар чыткан-даа чүве дег, кортканындан соолаңайнып, чыырлыш кыннып каап чораан. Чевегде хөөрлерниң калбак даштарының кырында олургулап алган кижини көөр арга чок бужар чүдек шулбус-кадайлар элбер-самдар хевин, эштиринге белеткенип турар улус дег, уштуп октагылапкаш, чаа хөөрлерни сөөк салаалары-биле касканнап тургаш, өлгөн улустуң мага-бодун ушта тырткылааш, сыырып чип органнар. Элиза шулбустарның чаны-биле эртерге, олар соок карактарын чара көргү дег кезе кайгап органнар, ынчалза-даа ол Бурганга мөргүп тейлеп тургаш, шагар-оътту чулуп алгаш, ордуже дедир чанып келген.

Ол дүне Элизадан өске чүгле чаңгыс удувайн хонган кижини ону көрүп каапкан. Ол кижини архиепископ чүве-дир. Аргадан тывылган кыс дээрге хаанны болгаш хамык чонну илби-шиди-биле бодунуң аайынга кирип алган шулбус-кадай бооп чадавас дээн каразыым чазыг чок болган-дыр деп ол ам-на шынзыгып алган. Кажан хаан бачыттар миннип мөргүүр өрээлге чедип кээрге, архиепископ аңаа бүгү-ле каразыгларын болгаш көргөн чүүлүн ол-ла дораан тө каап чугаалап берген. Каржы нүгүл сөстөр ооң аксындан хирлиг кара чуунду дег аттыгып-ла турган, а ханада ыдыктыг улустуң ыяштан чазап каан дүрзүлери «Чок, ол шын эвес, Элиза кем чок!» диксээн-даа дег, баштарын чайып турганнар. Ынчалза-даа архиепископ ону бодунуң аайы-биле: «Көрдүңер бе, ыдыктыглар безин чөпсүнмейн, бажын чайып, аңаа удур херечилеп турлар!» – деп сыр өскээр тайылбырлаан. Хаанның чүрээ чигзинигге болгаш идегел чок улуг муңгагдалга алзыпкан, а чаактарын куду ийи улуг карак чажы аары кончуг мөндүңейнип бада берген. Ол дүне хаанның уйгузу-даа келбээн, ынчангаш ол мегелеп удуучаңнай бергеш, Элизаның бичии өрээлче кире бергенин көрүп чыткан. Дараазында дүнелерде хайгаарап чыдарга, Элиза база-ла ол чажыт өрээлинче кире бергеш, аңаа хонар болган. Хаанның арын-шырайы хүнден хүнче дүндүйүп, хөлүйүп бар-ла чыткан. Элиза ону эскерип турган, ынчалза-даа ол

хөөкүй ооң чылдагаанын кайын билир. Ооң чүрээ акыларын кээр-гээнинден, акылары дээш кортканындан үргүлчү-ле ыстап аарып турган, а ооң хаан биле кадынның демдээ болур кызыл-хүрең өңнүг хевинче ажыг чаштар алмазтар дег чайынналып бадып турган. Ооң каас идик-хевин көргөш, өске улус «Кадынның орнунга мен турган болзумза» деп бодаар турган. А Элиза чаңгыс-даа дүннү халас ытпайн, аргыттынып-ла, аргыттынып-ла турган, удавас, көңгүс бичии-ле болгаш, ооң ажылы доостур, ам чүгле чаңгыс хөйлең чедишпес... Таптыг-ла ынчан ооң шагар-оъду ам база төнүп калган. Ам бир катап, адак сөөлгү катап чевегже баргаш, оон каш борбак тудум шагар-оът чулуп аары херек апарган. Ол дүнеки чевег болгаш чииртим шулбус-кадайлар дугайында корга-корга боданган, ынчалза-даа ооң акыларын камгалап аар дээн шиитпири, Бурганга бүзүрели дег, быжыг бооп, эглиш-даа дивээн.

Элиза шиитпирлии-биле ордудан үнүпкен, а хаан биле архиепископ ооң соондан бүдүү кеденгирлеп, ооң чевег хериминиң иштинче кире бээринге чедир көрүп чорааннар. Оон улам чоокшулап чеде бергеш, хөөрлер кырында олурар шулбустарны көрүп кааннар. Хаан ол-ла дораан дедир эггеш, чанып чоруй барган. «Дүүн чаа-ла эргеледип куспактап турганым кадыным база ол шулбустарның аразында-дыр!» деп, ол боданып чораан.

Хаан даартазында: «Чон ону шиитсин!» – деп чарлык кылган.

А чон «Кадынны өрттедип шиидер!» деп шииткел үндүрген.

Элизаны ол-ла дораан хаанның кайгамчык чараш өрээлинден чер адаанда караңгы шык кара-бажыңче киир октапкан. Кара-бажыңның демирлеп каан соңгаларынче соок хат сыыладыр сыгырып каап, хадып кирип турган. А торгу болгаш хилиң орнунга күжүр уругга ооң чевегден чыып алганы ажыңнадыр шап турар бир шарыг шагар-оътту аңаа сыртык кылдыр, а аргып алганы хөйлеңнерин хевистер болгаш шуглак-дөжек кылып алзын дээш ынаар киир октап бергеннер. Элизага ооң аргып алган хөйлеңнери болгаш шагар-оъду чүден артык үнелиг дээрзин олар кайын билир. Элиза ону көрүп кааш, Бурганга мөргүлүн сымыранмышаан, ажылын улаштыр кылып кирипкен. Кудумчуда ону кочулаан оолдарның дорамчылал сөстөрлиг ырлары Элизаның кулаанга аарышкылыг болгаш хомуданчыг кылдыр дыңналып кээп турган, ынчалза-даа чаңгыс-даа кижини ону

кээргевээн, чаңгыс-даа кижиге ону аргалаптар сөстөр чугаалаваан.

Кежээ демирлеп каан соңга чанынга куу куштуң чалгынының даажы дыңналган – ол дээрге ооң акыларының бичиизи дуңмазын тып чедип келгени ол чүве-дир. Элиза акызын көрүп кааш, карааның чажы төгүлгүже өөрээн. Аңаа ам чүгле чаңгыс-ла дүн чурттаары арткан деп билип турза-даа, ооң ажылы дооступ турарынга болгаш акылары ону тып алганынга күжүр уруг бүгү-ле сеткил-чүрээ-биле өөрүп турган.

Архиепископ ооң сөөлгү шактарында ооң чанынга турар дээш чедип келген. Хаанга ол ынчаар азаан турган чүве-дир. Ынчалза-даа Элиза аңаа бажын чайгаш, чоруй баарын дилеп, көрүжү-биле имнээн. Ол дүне сөөлгү хөйлеңни канчап-даа тургаш, аргып доозар ужурлуг, оон башка ооң бүгү-ле хилинчек-човалаңы-даа, бо үеге чедир төккөн карааның чажы-даа, хөй-хөй уйгу-дыш чок дүннери-даа халас барганы ол! Архиепископ ону бак сөстөр-биле сөглевишаан чоруй барган, ынчалза-даа күжүр Элиза бодунуң кем-буруу чогу билир болгаш, ынаар сагыш салбайн, сөөлгү хөйлеңни аргып-ла орган.

Кара-бажыңның шалазынга шыпыраңайнып маңажып турган күскелер аңаа бичии-даа болза дуза кадыксааш, ында-мында тоглай берген шагар-оъттарны ооң чанынга чыып эккеп берип эгелээн, а соңга артында оорар ыраажы куш ону хөглүг ыры-биле аргалап орган. Эртенинде, даң адар бетинде, ордунуң хаалгазының мурнунга Элизаның он бир акызы чедип келгеш, оларны хаанче эрттирерин негээн. Ынчалза-даа хаалгачылар оларга: «Чок, ынаар кымны-даа эрттирбес бис! Хаан ам-даа удуп чыдар, ону оттуруп болбас!» – дээннер. Акышкылар катап-катап ээрежи дилээш, чадап кааш, кыжанып эгелээннер. Ол шимээнни дыңнап кааш, хаанның шериглери чедип келген, удаваанда чүү болуп турарын билип аар дээш хаан боду база үнүп келген. Ынчалза-даа таптыг-ла ол өйдө даң адып, хүн үнүп келген, а хаалга чанынга турган акышкылар чиде берген. Чүгле ордунуң кырынче он бир черлик ак куу ужуп үне берген.

Имилээн чон шулбус-кадайны канчаар өрттедирин көөр дээш, хоорай даштынче сөктүп үнүп-ле каан. Чүү адам арган-дорган, чудаңгы аъттың сөөртүп чоруур тергезинде Элизаны олуртуп каан болган. Ооң эгиннеринде шоодай даараар кадыг пөс кедирип кааш,

ооң кайгамчык чажын салбарартыр салгаш, шаажылал болур черже аппарат чыткан. Элизаның ак тос апарган арнында чүгле мөргүл сымыранган эриннери шимээн чок шимчеп, а ооң салаалары ногаан удазынын аргып чораан. Шаажылал кылыр черже бар чыткаш безин, ол эгелеп алган ажылын холдан салбаан. Аргып алган он хөйлеңи ооң чанында белен чыткан, ам он бир дугаарын аргып чорааны ол чүве-дир. Улус ону кочулап: «Аза-кадайны көрүңер! Чулчуртунуп чоруурун көрүңер! Ооң холунда мөргүлдер ному эвес-тир, көрдүңер бе?! Кара илби-шиди кылыр херексели болгай аан мооң! Ооң ол чүү-хөөзүн хунаап алгаш, үзе-чаза тыртып кааптаалыңар!» – деп алгыржып турганнар. Олар Элизаның аргышкынын холундан ушта тыртып аар дээш ону бүзээлеп кээрге, хеп-хенертен он бир ак куу ужуп келгеш, тергениң кыдыгларыңа хонупкаш, күчүлүг чалгыннарын сүртенчиг дааш-шимээнниг чайып эгелээн. Ону көргөш, чамдык улус: «Бо дээрге дээрниң ыдыктыг демдээ-дир! Ол кем-буруу чок-тур!» – деп сымыранчып турган, ынчалза-даа ону ыткыр чугаалаптар дээш дидимненмээн.

Шаажыны күүседир ужурлуг ногаандык Элизаны холундан сегирип алган, ынчалза-даа Элиза кууларның кырынче он бир хөйлеңни дүвү-далаш октап четтигипкен... Бүгү чоннуң мурнунга ак куулар он бир эрниң эреси тажылар бооп хуулуп көстүп келген. Чүгле эң бичиизиниң бир холунуң орнунда куу куштуң ак чалгыны бар болган, чүге дээрге Элиза сөөлгү хөйлеңниң бир чеңин төндүр аргып четтикпейн барган чүве-дир.

Элиза чүгле ынчан: «Мен ам-на чугааланып болур мен! Менде кем-буруу чок!» – деп чарлаан. Ол бүгүнү көргөн чон ооң мурнунга, ыдыктыг кижиниң мурнунга дег, мөгейип, дискек кырыңа кээп дүшкен, ынчалза-даа Элиза акыларының холдарынче медедел чок барып дүшкен – ооң ынча үр үе иштинде ыыт чок шыдап эрткен амыр-дыш чок күженишкени, коргуушкуну, аарышкызы болгаш човалаңы ол хире аар-берге болган.

– Ийе, ол актыг, ол хензиг-даа кем-буруу чок! – дээш, улуг акызы улус-чонга бүгү төөгүнү болган хевээр чугаалап берген. Акызы чугаалап турар аразында, эмгежок хөй розалар чыды дег магалыг тааланчыг чыт агаарны долуп келген. Элизаны өрттедир дээш

белеткеп каан чыткан токпак-ыяштар черже дазылданып кире берген болгаш чымчак ногаан өзүмнери үнүп эгелээн болган. А ол бүгүнүң кырынга кызыл розалар шыпкан кайгамчык чаагай чыттыг бедик дөс көстүп келген. Ол дөстүң эң бедик бажында маңган ак чечек сылдыс дег чайынналып турган. Хаан ол чечекти чулуп алгаш, Элизаның хөрээнге салыптарга, ол ам-на миннип, оттуп келген. Бүгү чоннуң өөрүшкүзүн болгаш аас-кежиин чүге деңнээр!

Шупту хүрээлерниң коңгалары боттары-ла эдип эгелээн, эмгетикчок куштар өөр-өөрү-биле ужуп келген, а ордуе төнчүзү көзүлбес узун куда чыскаалы шөйлүп чоруп каан. Чырык черде чаңгыс-даа хаан шак ындыг хөй чоннуг куда чыскаалын көрүп-даа көрбээн!

Оттуг-ыяш садыгжызы бичии уруг

Кедергей-даа соок кежээ болган, чаа чыл бүдүүзү дээр хире эвес! Хар чаап, имиртиңнеп орган. Шак мындыг соок караңгы үеде бөрт чок, кызыл-даван ядыы бичии уруг кежээки кудумчулар кезип чораан. Бажыңындан хөөкүй эрги идиктерлиг үнген. Ынчалза-даа ындыг улуг идиктерниң ажыы кайда дээр силер! Сөөлгү катап оларны уругнуң авазы кедип турган болбас ийикпе. Хензиг амытан бар шаабиле халдып орган аъттар кошкан ийи тергеден чайлаар дээш, кудумчуну кеже халып бар чыда, идиктерин чидирип алган. Бирээзин ол тыппайн барган, а ескезин бир оол: «Ажы-төлдүг апаарымга, тулган кавай бооп болур чүүл-дүр» – дээш, сегирпкеш, ыңай болган.

Бичии уруг ам кызыл-даван кылаштап бар чораан, буттары доңганындан көгерип калган. Эрги баартыында ол каш хааржакчыгаш оттуг-ыяштыг, а бирээзин ол холунда туткан. Бүдүн хүн иштинде кым-даа чаңгыс хааржакчыгаш безин садып албаан, кым-даа аңаа чаңгыс көпеек-даа бербээн. Доңганындан, аштаанындан сириңейнип, бичии уругнуң кайнаар баар аайын тыппайн кылаштап чорааш, шагзыраанын чүү дээр силер! Ооң экинде алдынналып турар дыдыраш чажынче борбак-борбак харжыгаштар чаап турган. Ынчалза-даа уруг ол бүгүнү эскерер хире эвес болган. Соңга бүрүзүндөн сайгылгаан чырыы чырып, чаа чыл бүдүүзү болгаш, быжырган кастың чаагай чыды кудумчуда чыгталып турган. Ооң бодалы ол-ла болгай!

Бирээзи үндүр туруп алган ийи бажың азыынга баргаш, хөөкүй ам-на бичии-даа бол чылыгып алыр дээш, дискектерин дүгдүндүр туткаш, олуруп алган. Ынчалза-даа уругнуң доңары кедерей берген. Чанар дээш база диттикпээн, чүге дээрге чаңгыс-даа сереңги садып чадап каан, бажыңче чаңгыс көпеек-даа эккелбээн дээш, ачазы ону эттээр. Ооң кадында, оларның бажыңында даштын дег соок! Чурттаар өрээлинде улуг үттерни багай пөс

база сизген-биле дуглап каан-даа болза, хат дээвиир өттүр хадывышаан. Ооң хензиг холдары барык-ла доңуп калган. Ах, оода чаңгыс сереңгини хааржакчыгаштан ужулгаш, ханага шапса! Чаңгыс хензиг оттуг-ыяшты уруг холчугаштарын чылыдарынга ажыглапкан болза! Адак сөөлүндө ол шагар деп шиитпирлээн. Сереңги шыыладыр хып келген. От чылчырык-талдыр чырып кээрге, уруг чылыгны адыжы-биле хаттан дуй туткан. Шак ынчаар тудуп алырга, оттуг-ыяш эвес, а бичии лаа туткан дег аңаа сагындырган. Дыка-ла кайгамчыктыг лаа болган: ынаар уруг көрүп олуарга, кылагар хола буттарлыг болгаш эжиктерлиг дыка улуг демир суугу чанында олуар ышкаш болган. Суугу иштинде от кайы хире хып турган деп, кайы хире магаданчыг чылыг оон үнүп турган деп! Кайгамчыктыын канчаарыл аан! Бичии када хензиг амытан чылыга-даа берген ышкаш болган. Уруг буттарын отка дөгээр дээш уштуп кээрге, от өжүп калган, суугу чиде берген, а ооң холунга төндүр хып калган оттуг-ыяштың кара өзээ арткан.

Ынчан ол бир оттуг-ыяшты шапкан: хыпкан сереңгиниң чалбыыжы хананы чырыдыпкан. Хана шаараш көжеге ышкаш өттүр көстүп кээрге, ында өрээлди уруг көрүп каан. Ооң иштинде маңган ак шывыглыг стол кырында яблок база изюм-биле иштеп, чемчиткеш, хоорган кас, улуг үнелиг шаажаң аяк-сава база магаданчыг чаагай чыттыг, каастап каан аыш-чем турган. А эң кайгамчыктыг чүүл дээрге быктында бижек биле серээ шанчып каан кас таваандан дүже халааш, күжүрже дойтуңнадыпкан. Таптыг-ла ол үеде оттуг-ыяш өже берген, а уруг база-ла калбак, хирлиг, соок хана мурнунда олуруп артып калган.

Ол ам бир оттуг-ыяш кыпсып алган. Уруг каастап каан ёлка адаанда олуар болу берген. Ол ёлка бир кожай саарлыкчының бажыңының соңгазындан көргени ёлкадан чүс катап дээре: каас болгаш делгем болган. Шивиниң ногаан будуктарын муң-муң хып турар лаалар, өңнүг чуруктар-биле каастаан. Ындыг ёлканы чүгле садыг делгелгезинге ол көргөн. Хөөкүй ол кайгамчыктыг ёлкаже холдарын сунуп чыдырда, оттуг-ыяш өжүп калган. А ёлканың лааларының чырык отчугаштары өрү көдүрүлзе-көдүрүлзе, сылдыстар бооп хуула берген. Оон бир сылдыстың оттуг-көстүг кудуруу чалбыышталчак изин арттырбышаан бадып органын ол көрүп каан.

– Бир кижини мөчүүр деп барган-дыр! – деп, уруг сымыранган. Сылдыс бадарга, бир-ле кижиниң сүнезини Бурганче ужар дээш белеткенип турары ол деп, чок апарган кырган-авазының кажан-бир шагда аңаа чугаалаан чүүлүн уруг сактып келген. Ооң бүгү назынында чаңгыс борбак аңаа ынак кижини – ооң кырган-авазы турган болгай.

Ол катап база сереңгизин ханага шапкан. Уругну долгандыр чайыналган оттуң херелдеринге ооң кырган-авазы кылаңайнып турар магаданчыг чараш хептиг көстүп келген. Кырган-авазы уругга кажандандаа артык оожум, буянныг, чаагай кылдыр көзүлген.

– Кырган-авай, мени эдертип ап көрөм! – деп, уруг алгырган. – Шак бо от өжөргө, чылыг суугу, бустап быжырган чаагай кас, каастаан ёлка ышкаш эсти бээр сен, билир мен!

Кырган-авазын чидирбес дээш холунга турган бүгү оттуг-ыяжын ол хары угда шапкан. От хүннүң чырыындан артык чайыналдыр чырый бээрге, кырган-авазы кажандандаа артык өндүр, эргим кылдыр аңаа көзүлген. Кырган-авазы бичии уругну көдүрүп аарга, өөрүшкүлүү-биле ырадыр ужуп чорупканнар. Оларның чедер черинде аш-чут-даа, аарыг-аржык-даа чок, чүгө дээрге олар Бурганче ужупканнар!

Эртенинде ханада чөленип алган олурган бичии уругну улус тып алган. Шырайында хүлүмзүрүү чыдып калган-даа болза, ол амы-тын чок болган. Эрги чылдың сөөлгү кежээзинде ол доңуп өлүп калган. Чаа чылдың хүнү көдүрлүп, херелдери хөөкүйнүң дүгдүндүр олуруп алган мөчү-сөөгүнчө хүннеп турган. Уруг адыштарында сереңги ыяштарын туткан. Хааржакчыгажында оттуг-ыяштарын барык төндүр өрттедип каапкан болган.

– Күжүр чылыгып алыр дээш чадашкан-дыр! – деп, улус чугаалажып турган. Ынчалза-даа чаа чыл бүдүүзүндө уругнуң кандыг магаданчыг чүүлдер көргенин; кырган-авазы-биле кандыг авыралдыг дываажан оранынче ол кирип, чаа чылдың аас-кежиин уткаанын кым-даа билбес, ындыг чүүл кымның-даа сагыжынга кирбес!

Делегейниң эң-не чараш розазы

Бир-ле күчү-шыдалдыг кадынның садында чылдың дөрт үезиниң, делегейниң янзы-бүрү черлериниң чечектерин чыып каан турган. Ылаңгыя роза чечектери хөй. Кадын розаның шупту хевирлеринге ынак – чаагай чыттыг, ногаан бүрүлүг черлик ыт-кадындан эгелээш, Францияның кайгамчык розаларына чедир. Розалар ордунуң ханаларын өрү көдүрлүп, коллонналарны долганып үнгөш, соңгаларже бакылап, коридорларже киир өскөш, ордунуң шуут-ла дээвииринге чедир шөйүлгөн. Кадынның садында розаларның кайы хире көвей янзы хевирлери, өңнери болгаш чыттары турбаан дээр!

Ынчалза-даа ам кадынның ордузунда муңгарал болгаш качыгдал хааннаан. Кадын кызыл-дустаарының кырында турган. Эмчилер чарлапкан: ооң сөөлгү шагы чоокшулаан.

– Кадынны камгалаптар чаңгыс арга болза аңаа делегейниң эң-не чараш розазын, эң бедик, эң арыг ынакшылдың демдээн белекке бээри-дир – деп, эмчилерниң эң-не мерген угаанныы чугаалаан. – Бир эвес кадын ол роза чечээн караа кезээ мөңгеде шимдинер бетинде көрүптер болза, дириг артар.

Чөнүк-кырган-даа, аныяк-даа кижилер ол черге өзүп турган эң-не чараш розаларны тудуп алгаш, кээп-ле турган. Ынчалза-даа эмчиниң чугаалап турган розазы оларның аразында чок болган! Ол роза ынакшылдың садында өзүп турган! А ол эң бедик, эң арыг ынакшылдың демдээ кандыг чүве ирги?

Чечен-мерген шүлүкчүлөр делегейниң эң-не чараш розазының дугайында ырлап турар, ынчалза-даа чон бүрүзү бодунуң розазын ырлаар. Ынчан ынакшыл-биле соккан чүрөктерже, бүгү аңгылыг бөлүктөрже, янзы-бүрү назы-харлыгларже кыйгы чарлаан:

– Амдыызында кым-даа ылап розаның адын адавады! – деп, мер-

ген угаанныг эмчи чугаалаан. – Кайда чаражының долузу-биле чечектелип чыдарын кым-даа айытпады. Ромео биле Джульеттаның чевээнден-даа, ынакшыл дээш чуртталгазын харамнанмаан аныяктарның хөөржүткен черинден-даа өзүп үнүп турар розалар кезээ мөңгеде шүлүктөрдө база ырыларда чаагай чыдын тарадыр-даа болза, эң-не чараш роза ында өспейн турар! Ада-чурту дээш амы-тынын салган эрес-дидим маадырның хөрөөндөн сыстып үнгөн хандан база ол роза чечээ үнүп өспейн турар! Ынчалза-даа шак ындыг хандан артык кызыл роза чечээ-биле дөмей төрөөн чурту дээш тынын бээри дег чаагай өлүм кайда боор! А чамдык кижилер эртемнің хуулгаазынын розазын чуртталгазының сорулгазы кылып, хүнден-хүнче, чылдан-чылче, уйгу чок дүнелер дивейн ажаап турар. Ынчалза-даа эң-не чараш роза ол база эвес бооп турар!

– Билир мен, кайда ол роза чечектелип турарын! – деп, кадынның чыткан орун-дөжөөнгө холунда чаш төл туткан чедип келген ааскежиктиг ава чугаалаан. – Эң бедик, эң арыг ынакшылдың демдээ боор розаны кайыын дилээрин билир мен. Ол мээң чаш эргим төлүмнүң кызыл чаактарында: кажан ол мага хандыр удуп алгаш, хөглүг каракчыгаштарын ажыдыпкаш, омакшылдыы-биле хүлүмзүрээрге – ол роза ында чечектелип турар.

– Ол роза чараш-тыр, ынчалза-даа оон-даа кайгамчыктыг роза бар! – деп, мерген угаанныг эмчи чугаалаан.

– Ийе, оон-даа чараш! – деп, өске-бир херээжен чугаалаан. – Мен ону көрдүм. Ол розадан артык делегейде ыдыктыг чүү-даа чок. Ол розаның бүрүлери ак, мен ону кадынның чаактарынга көрдүм: ол үеде кадын дүжүлгө бөргүн ужулгаш, узун хилинчектиг дүннү дургу аарыг төлүн чайгап, ыглап-сыктап, ошкап-чыттап, эргим төлүнүң сөөлгү шагы эвес бе деп коргуп, ооң амы-тыны дээш чүглө ие канчаар тейлээр ийик, шак ынчаар тейлеп турду.

– Кударалдың ак розазы ыдыктыг, ооң күчү-күжү улуг, ындыг-даа болза, ол база эң-не чараш роза эвес!

– Эң чараш розаны мен көрдүм. Дээрги-Бурган-Чаяакчының хүрээзиниң мурнунга көрдүм! – деп, бүгү назынын Бурганга бараалгаткан кырган епископ чугаалаан. – Сугга суктурган аныяк уруглар Бурганга берген даңгыраан чаартыр бетинде, оларның чаактары розалар дег кызып, агарып турда, ол роза ангелдин чырык арны дег чайынналып турган. Уругларның бирээзи алтарьның мурнунга туруп ал-

ган, ооң сеткили дээрлерниң арыг ынакшылы-биле долган болган, шак ындыг чүрээ-биле ол кыс Бурганче өрү көдүрлүпкен. Эң-не арыг, эң-не бедик ынакшыл дээрге ол-дур ол.

– Ындыг ынакшыл йөрээлдиг, ындыг-даа бол, эң-не чараш роза деп ол база адаттынмаан! – деп, мерген эмчи чугаалаан.

Хенертен өрээлче кадынның бичии оглу кирип келген: ооң арны карак чажындан өдүп калган; холунда ол ажык, улуг, хилиң-биле каастан мөңгүн өөктерлиг Ном туткан болган.

– Авай, дыңна, ам чаа чүнү номчаанымны!

Оолчугаш авазының орнунуң чанынга олургаш, шупту улустуң камгалалы дээш, ам-даа төрүттүнмээн салгалдар дээш безин шаа-жылалдың белдир-ыяжынга эки тура-биле өлгөн Кижиниң дугайында номчуп берген.

– Ол ынакшылдан бедик чүү-даа чок! – деп, мерген эмчи чугаалаан.

Кадынның чаактары долбанналып, карактары ажыттынып келген.

– Мен ону көрүп тур мен! – деп, ол чугаалаан. – Делегейниң эң-не чараш розазын көргөн кижини кезээ мөңгедө өлбөс!

Делегейниң эң-не чараш розазы – кажан шагда Христостуң белдир-ыяшка төккөн ханындан өскөн розаның дириг дөмейлешкээ Номнуң арыннарының аразындан чечектелип үнүп келгенин, оглу Ону номчуп орда, кадын көрүп каан!

Өлүр хүнүндө

Кижиниң эң улуг, эң ханы ужур-уткалыг хүнү – ооң өлүрүнүң хүнү, ооң эң улуг өскерлишкениниң ыдыктыг хүнү болур. А силер кижиге амытанның ол чугула дээн, чуртталгазының чайлаш чок кээр сөөлгү хүнүнүң дугайында кажан-бир катап быжырымчалыг болгаш хандыр боданып көргөн силер бе?

Чырык черге Бурганга кончуг шыңгыы бүзүрээр бир кижиге чурттап чораан. Улустуң ону «Ыдыктыг хоойлунуң үжүк бүрүзү дээш туржуп чоруур камгалакчы-

зы» деп адаары ол кижиге дошкун Бурганның эң-не кызымаккай чалчазы турган... Ам ооң орунунуң чанынга Өлүм чоокшулап чедип келген, ынчангаш ол бодунуң мурнунда турар Өлүмнүң медээчизиниң шириин арын-шырайын көрүп каан.

– Сээң шагың келген-дир, мээң соомдан чоруп ор! – дээш, медээчи дош дег соок холу-биле ол кижиниң буттарыңа дээптерге, буттары көжүп калган, оон арнынга, адак соонда чүрээнге дээптерге, чүрээ сокпайн барган, а өлгөн кижиниң сүнезини Өлүмнүң медээчизин эдерип чоруп каан.

Ынчалза-даа өлүмнүг соок ол кижиниң буттарыңдан чүрээнге чедип бар чытканы каш-ла борбак карак чивеш аразында бүгү назынында көргөн-билген чүүлдери, чурттап эрткен чуртталгазы ооң мурнунга, канчаар-даа аажок улуг далай чалгыглары дег, көстүп эртип четтигипкен. Кижиге амытан шак-ла ынчаар карак чивеш аразында бодалының кызаңнааш дег дүргөн шимчээшкини-биле баш дескинер дүп чок тамыны хемчээп-даа, хемчээр аргажок төнмес-

батпас узун орукту угаап билип-даа, октаргайның кыдыг-кызыгаар чок делгемнеринде тарай чажып каан сан-түң чок сылдыстыг оран-делегейлерни, хүн дег чырымалдарны болгаш планеталарны чаңгыс көрүжү-биле шуптузун катый-хаара эргий көрүп-даа шыдаар болгай.

Ындыг өйлерде бачыттыг кижиниң бүгү боду туттунар аргажок кылдыр сириңейнип, чүден-даа артык девиденчиг коргуушкунга алзыптар. Ол бодун долгандыр даяныптар чүү-даа тыппайн, кандыг-ла бир төнчү-даа чок, чүү-даа чок хос куруг черже караңнадыр барып дүжүп бар-ла чыткан ышкаш апаар. А кем-бачыт чок актыг-шынныг кижини, чаш төл дег, хөлзээзин чокка: «Бүгү-ле чүве Сээң аайың-биле болзум!» – дээш, амы-тынын Бурганга хүлээдип бээр.

Ынчалза-даа ол өлүп чыткан кижиниң сеткили чаш уругнуу дег эвес турган, ол бодун күш-шыдалдыг, угаан-медерелдиг улуг эр кижини деп санап чораан. Ынчангаш ол өөдежок бачыттыглар дег сирилевээн-даа, чүге дээрже ол бодунуң Бурганга шын сеткили-биле бүзүрээр чораанын, Бурганның шупту-ла айтышкыннарындан быжыг туттунуп, оларны хажытпайн сагып, шажын-чүдүлгениң чаңчыл-ёзулалдарын дөгerezин шыңгыы күүседип чораанын угаап билип турган. А ол өйде, ооң билири-биле, дыка хөй улус хай-бачыттың улуг делгем оруу-биле дорт-ла эрлик оранынче бар чыткан болгай! Ол боду безин ыңдыг улусту, оларның сүлдe-сүнезиннерин ол оранга узуткап кааптары дег, маңаа, чер кырынга-ла, хылыш болгаш от-биле кыргып-хыдып кааптарынга белен турган. А ооң бодунуң оруу дорт-ла дээрже угланган болгай, шупту-ла бүзүрээр кижилерге аазааны езугаар Бурганның ачылыг авыралы дываажан оранының хаалгазын ооң мурнунга ажыдып бээр ужурулуг турган.

Ынчангаш ол сүлдe-сүнезин ак шывыг адаанда чыдар мага-бодунче сөөлгү катап байырлажып көрүп кааш, Өлүмнүң медээчизиниң соондан чорупкан. Ол мага-бот ам аңаа бичии-даа хамаарылга чок апарган. Олар чамдыкта ужуп-даа, чамдыкта бир-ле делгем ховулап азы аргарыглап кылаштап-даа чоруп органнар. Ол аргада үнүштерни француз садтарда ышкаш дескилей кыргып, чыыра тыртып, чараштай баглап каан болган. Ында оюн-көргүзүг – ёзулуг-ла маскарад бооп турган. Өлүмнүң медээчизи аңаа: «Кижиниң чуртталгазы бо-дур, көрүп ал!» – дээн.

Ында турар кижини бүрүзү алыс бодун чажырап дээш, таныттынмас

кылдыр өскээр кеттинип, дугланып алган болган. Ынчангаш оларның хилиң болгаш алдын хеп кеткеннери – күчү-шыдалдыглары болгаш чаагай бүдүштүглери эвес, а ядамыктарның элбер-самдар хевин кеткеннери – эң бак сагыштыглары болгаш өөдежоттары эвес бооптур. Чүү дээр ону, ол-даа кижини элдепсинип ханмас чиктии сүргей маскарад болган! А эң элдептиг чүүл – ында кижини бүрүзүнүн бодунуң хевиниң иштинде бир-ле чүвени бар шаа-биле чажырыксаары болгаш өскелериниң хевин ажыда тыртыпкаш, ооң чүнү чажырып турарын көргүзүксээри болган. Оларның кайы-бирээзи күзелин чедип аптарга, ажыттына берген хептиң иштинден кандыг-ла бир дириг амытанның бажы көстү хонуп кээп турган: моозунуң хевинден – дырыжаңнаан сарбашкын бажы, дуузунуң – чииртим хунаның бажы, өскезиниң – кулбураңнааш чыланның азы шала удумзургай балыктың дээш-ле баар.

Өскээр чугаалаарга, кижини бүрүзүнүн кеткен хевиниң иштинден ол кижиниң сеткилинде чажырып чорууру дириг амытан бакылап көстүп каап турган. Ол амытан дырбаңайнып, кыйбыңайнып, халып, шурап, хосталгаже бар шаа-биле чүткүп-ле турар, а кижини ону кеткен хевин биле кызып-кызып чажырып, дуглап-ла турар мындыг болган. Ынчалза-даа өске улус ооң хевин ажыда тыртыпкаш: «Көрүңер, херек кырында бо кандыг кижини-дир, шупту көрүңер!» – деп алгыржып турган.

Кижини бүрүзү чанында эжиниң аарышкылыг черинче халдаксаар, оозун ажыда тыртыксаар бооптур.

– Мээң иштимге кандыг амытан чаштынып орган чүвөл? – деп демги сүлдө-сүнезин айтырарга, Өлүмнүн медээчизи оларның мурнунда турар кедергей чоргаар түрлүг амытанче айыткан; ооң бажын долгандыр челээштелчек чырык чайынналып турган, ынчалза-даа ооң чүрээниң дужунда алдын-доостуң даваннары көстүп турган. Челээштелчек чырык херек кырында ол куштуң эрээн-шокар кудуруу бооптур!

Оон улаштыр чорупкаш, олар ыяштарның будуктарының аразында үш-үдүрүм дүрзү-хевирлиг куштарны көрүп кааннар. Ол куштар кижигилештир алгырып: «Эй, чорумал сүнезин, бисти сактыр-дыр сен бе?» – дижип турганнар. Олар демги сүлдө-сүнезинниң чер кырынга чурттап чорааш, бодап чораны бүгү-ле чараш эвес бодалдары, кылып чораны бүгү-ле багай чүүлдери болган. Ам олар ону көрүп кааш: «Бисти танып тур сен бе? Бисти сактып тур сен бе?» – деп алгырып-кышкырып турганнар. Ам аңаа удур херечилеп турар бодунуң бүгү багай

бодалдарын болгаш кылган чүүлдерин оларның үннеринден танып кааш, сүлде-сүнезин сугда ыяш дег сириңейни берген.

– Кижиниң мага-боду күш-шыдал чок, а бойдузу бачыттыг болгай! Ынчалза-даа мээң чүдек бодалдарым херек кырында кылган үүл-гедиглерже шилчивейн, бодалдар бооп артып каап чораан болгай, ынчангаш делегей оларның багай чимистерин көрбээн! – деп, ол бодун боду агартырын кыскан.

Ынча дээш, ол дүрзүнчүг кара куштардан дүрген-не дезерин оралдажып, бар шаа-биле далажып эгелээн, а олар ооң кырынга дескиндир ужуп-ужуп, ону бүдүн делегейге бужартадыксаан чүве дег, улам ыткыр алгыржып-ла, алгыржып-ла турганнар. А сүлде-сүнезин, аглаткан, сывыртаткан иви дег, карак-кулак чок ыдып-ла орган, ынчалза-даа базым санында шиштиг даштарга үскеш, буттарын ханзырадыр балыглап ап чораан.

– Бо шиштиг даштар кайыын тыптып келди? Бо даштар черниң кырында, кургаг бүрүлөр дег, шыва чаттыла берген чүве-дир! – деп, ол шыдашпайн айтырган.

– Ол сээң чер кырынга чурттап чорааш оваарымча чок, боданмайн эдип чораан сөстериң-дир! Олар сээң чоок улузуңнуң чүректерин ам бо даштарның сээң буттарыңны балыглап турарындан артык хандыр болгаш аарышкылыг хомудадып чораан!

– Мындыг чүве мээң бажымга-даа кирбейн чораан-дыр! – деп сүнезин харыылаан.

– Шиитпеңер, шииттирбес болур силер! – дээн үн ооң кырында бедиктен дыңналган.

– Бис шупту бачыттыг бис! – дээш, сүнезин улаштыр ыдып-ла каан. – Мен Ыдыктыг хоойлудан болгаш Буянныг Медээден быжыг туттунуп чораан мен, кылыр ужурлуг бүгү-ле чүүлдерни шыңгыы сагып, күүседип чораан мен. Мен өскелер ышкаш эвес мен!

Ынчап чоруй, олар дываажан оранының хаалгазының чанынга чедип келгеннер. Бурганның хаалга кадарып турар төлээзи ол сүлде-сүнезинден: «Кым сен? Кандыг чүдүлгелиг сен? Чүдүлгеңни ажил-херектериң-биле бадыткап чугаала!» – деп негээн.

– Мен Бурганның бүгү-ле айтышкыннарын шыңгыы сагып, күүседип чораан мен! Чырыктың херелдеринге чагыртып чораан мен. Калбак делгем орук-биле мөңгө шииткелче бар чыдар каржы бак улусту

көөр хөңнүм чок болгаш, оларны кызагдап, истеп сүрүп чораан мен, ам-даа оларны от-көс болгаш хылыш туткаш, шыдаар шаам-биле истеп сүреринге белен мен – деп, сүнезин харыылаан.

– Ынчаарга сен Магометтиң талалакчыларының бирээзи сен бе? – деп, медээчи айтырган.

– Чок, мен Магометтиң талалакчыларының аразынга кажан-даа турбаан мен!

– Хылыш тутканнар хылыштан өлүр деп, Бурганның Оглу чугаалаан болгай, сен Ооң чүдүлгезиниң кижизи эвес-тир сен. Азы сен Моисейниң айы-биле: карак орнунга карак, диш орнунга диш деп катаптап, өжээн негеп чоруур Израильдиң төлү сен бе? Сен Израильдиң төлү, а сээң дошкун Бурганың чүгле сээң адаларыңның Бурганы бе?

– Мен христиан шажын-чүдүлгелиг кижин мен!

– Сени чүдүлгенден-даа, ажил-херектериңден-даа танывайн тур мен! Христос кижилерни өршээлге, ынакшылга болгаш ачылыг авыралга өөредип чораан!

«Авырал!» – деп кызыгаар чок октаргайның бүгү-ле делгемнеринге чаңгыланган соонда, дываажаңның хаалгазы ажыттына берген, а ол сүлде-сүнезин-даа дээрниң ордузунче углай ужуп кирип-ле каан. Ынчалза-даа оон карак чылчырыктаар болгаш бүгү-ле чүвеже өттүр кирип турар чидии кончуг чырык саарлып турган, ол чырыктың кым-даа олче удур көөр арга чок чидиинден демги сүлде-сүнезин, ооң мурнунга хеп-хенертен чидиг хылыш кылаш дээн чүве дег, ойда дүшкен. Ол-ла дораан чүден артык хоюг болгаш хуулгаазын чараш, бүгү-ле сагыш-сеткилди хөлзедип, чүмү-биле хаара тудуптар аялга дыңналып эгелээн... Ону чырык өртемчейде чаңгыс-даа кижин дылы дамчыдып шыдавас! Сүнезинниң бүгү боду сириңейнип, бажы чавызап бадып-ла, бадып-ла эгелээн соонда, балдырлары ырбаңайны берген! Бурганның чырыы ону чырыдыптарга, ол ооң мурнунда кажан-даа эскербейн, кажан-даа угаавайн чораан чүүлүн ам-на эскерип, ам-на угаап билип каан: ол чүл дээрге ооң бачыттарының – бодун өрү көрдүнериниң болгаш кээргел чок, каржы сеткилдиниң аар чүгү болган. Ол бүгү боду чырыш дээш: «Мээң кылган бүгү-ле эки чүүлдерим, мээң бодумнуң турам-биле эвес, а оон өскээр кылып шыдавазымдан бүдүп турган-дыр, а бүгү-ле багым... бүгү-ле багым мээң бодумдан үнүп турган-дыр!» – деп, ам-на харын бодунуң бачыдын шын сеткили-биле миннип чугаалапкан.

Сүлде-сүнезин ынчан Бурганның мөңге ыдык чырыының херел-деринден эстип бадып эгелээнин эскерип кааш, дискек кырынга харык чок барып дүшкеш, азырганчыг бичии кылдыр дыгдынып, боду бодунуң иштинче чаштына берген. Ол бодунуң чүден-даа дора, чүден-даа бичии болгаш чөгенчиин, Дээрниң Чагыргазынче кирер төлеп чогуун билип турган, а Бурганның шыңгыы болгаш чөптүг шииткелин бодап келгеш, Ооң ачылыг авыралын дилээрин-даа семевээн.

Ынчан Бурган аңаа ооң манавааны авыралын көргүскен.

Бурганның Чагыргазы кыдыг-кызыгаар чок алгыг делгем болгаш Бурганның ынакшылы кижиге угаап-бодап четпес бүрүн долузу-биле бүгү октаргайны долдуруп турар!

– Кижиге сеткили, мөңгө шагда ыдыктыг, чыргалдыг база ынакшыл долган бол! – дээн сөстөр дыңналгаш, кызыгаар чок делгемнерже чаңгыланып чоруй барган.

Бис шуптувус база өлүр хүнүвүс кээрге, дээрниң чайынналчак каас-чаражының мурнунга сириңейнип, баштарывысты чавызадыр бадырып, ооң мурнунга чөпшүлдүү-биле дис кырынга олура дүжүп, мөгеер бис. А ооң соонда Бурганның ынакшылының болгаш авыралының ачызында бүгү бодувус чаартынып, дирлип келгеш, чаа оруктар-биле улам-на дээр, улам-на арыг, улам-на чырык апарып чоруптар бис! Ол чаа оруктар-биле дээрниң ордузунга чеде бээр шаавыска чедир, бодувусту улам-на бедидир сайзырадып-ла, сайзырадып-ла чоруур ужурлуг бис! Оон кажан-бир шагда Ол боду бисти мөңгө чыргалдың чырык өргээзинче чедип алгаш киере бээр!

«Ылгал бар-ла болгай!»

Май ай үнүп келген; агаар ам-даа сооксумаар-даа болза, бой-дуста бүгү чүве – чадаң үнүштер, ыяштар-даа, хову-шөлдер, шынаа-шыктар-даа – час дүшкенин медээлеп турган. Шынаа-шыктарны айыраңнаан чечектер шыва апкан; херимней тараан ыяштар база чечектелип эгелээн, а оларның чанында частың символ-демдээ дег бичии яблоня ыяжының частып өскөн чечектери чаражы аажок көзүлген. Ол ыяшта бир будук – аныяк, кадык-шыырак, бүгү бодун хоюг-чымчак шала чазылган коңгурактар шыва алган – онза чараш болган. Ол чараш

мен деп боду-ла эки билир турган; бодунуң чаражының дугайында бодал ооң-биле кады төрүттүнүп келген. Ынчангаш оруктап эртип бар чыткан чууза яблоня ыяжының мырыңай баарыңга доктаап, оортан аныяк графиня бакылап келгеш: «Бо будук дег чараш-каас кандыг-бир чүүл тывары берге-дир, ол дээрге аныяк-чараш частың дириг боттанылгазы-дыр» – дээрге, будук хензиг-даа элдепсинмээн. Будукту сыя тыртып бээрге, графиня ону хоюг салаалары-биле тудуп алгаш, хүнден торгу хол-майгыны-биле дуглап, бажыңынче камныы-биле алгаш чорупкан. Ордуга келгеш, будукту бедик, каас-коя шимелделиг өрээлче киире берген. Ажык соңгаларда ак көжегелер хөлбеңнеп, кылагар хрусталь вазаларда кайгамчык букет чечектерни тургузуп каан турган. Чаа чагган хардан тудуп каан дег бир вазаже яблоня будуун тургускаш, ону долгандыр чаа чырык-ногаан бук деп ыяш будуктарын тургузуп каан. Будук ол дораан идээргей берген. Ам канчаар, ол дээрге черле ынчап баар чүве ышкажыл!

Өрээлди таварты янзы-бүрү чон база эртип турган; келген киж

бүрүзү бодунуң бодалын чүгле бодунуң-на тодаргай ужур-уткалыг деп санаар шаа-биле чугаалаары эргежок чугула деп санап турган. Ынчангаш чамдык улус барык чүве чугаалавас, а чамдыктары хөлүн эрттир хөй чүве чугаалаар болган. Үнүштер аразында дег, кижилер аразында база ылгал бар дээрзин яблоня будуу биле тыртып каан.

«Чамдык улус чараш-каас бар болзун дээш бараан болур-дур, өскелери чүгле ажык-дузалыг боор-дур, а үшкүлери чок-даа болза, ажырбас-тыр» деп будук боданган.

Ону ажык соңга дужунда тургузуп каан болгаш, оортан ол сад биле шөлче кайгап, янзы-бүрү чечектер болгаш үнүштерни мага хандыр көрүп, оларның аразында ылгал дугайында боданып болур турган: ында аңгы-аңгы – каас-коя-даа, бөдүүн-даа, хөлүн эрттир бөдүүн-даа чечектер, үнүштер бар турган чүве-дир.

– Күжүр кагдырган үнүштерни! – деп, будук чугаалаан. – Бистиң аравыста ылгал, шынап-ла, аажок улуг-дур! Бир эвес олар мен база меңээ дөмейлер ышкаш, медресе билип шыдаар аргалыг турган болза, боттарын кайы хире аас-кежик чок кылдыр медресээр турганы! Ийе, бистиң аравыста ылгал улуг-ла-дыр! Ынчалза-даа ындыг болур ужурлуг-даа, оон башка бис шупту дең болур ийик бис!

Ынчангаш яблоня будуу хову-шөлдүң үнүштеринче кээргеп көрүп турган; бүгү шөлдерде, арык-бугаларда безин имиңейндир үнген бир-ле сорттуң чечээ аңаа онза кээргенчиг ышкаш сагындырган. Кым-даа оларны букет кылдыр чыып көрбээн – ындыг бөдүүн, чөгенчиг чечектер чүве-дир; оларны кудумчуда салган даштар аразындан безин тып ап болур, олар кайыын-даа, кижини хөңнү чок бок үнүш ышкаш, өзүп үнүп кээр турган. Оларның адының чииртимин чүү дээр: азаның сүт саар савазы!*

– Кымның-даа хөңнү чок күжүр үнүш! – деп, будук чугаалаан. – Ындыг аймакка хамааржырың дээш база ындыг чииртим аттыг болганың дээш буруулуг-дур сен! Ындыг-даа болза, кижилер аразында дег, үнүштер аразында база ылгал турар ужурлуг!

– Ылгал! – деп, хүн херели чугаалааш, чечектелген будукту ошкап каан, а оон шөлде өзүп үнген сап-сарыг азаның сүт саар саваларын база ошкап каан; ооң акы-дуңмазы – өске хүн херел-

* Хадыыр-сарыгның Данияда ады, оларны сыптарының ылгал үндүрүп турары сүт дег суук чүүлү дээш ынчаар адап турар.

дери – база-ла бөдүүн чечектерни, олар эң-не каас-коя чечектер-биле дең ышкаш, ошкап турганнар.

Яблоня будуу Дээрги-Чаяакчының чер кырында бүгү амылыг чүвөлөргө кызыгаар чок ынакшылының дугайында кажан-даа бодап көрбээн, Бурганның чаяп кааны чүве бүрүзүндө кайы хире чараш-каас болгаш буян чажыртынган бооп болурун, чажыртынган-даа болза, уттундура бербээнин кажан-даа бодаваан. Ындыг чүүл ооң бажынга-даа кирбээн. Ам канчаар, ол база-ла черле ындыг болур чүве ышкажыл!

Хүн херели, чырык херел, ол айтырыгны оон эки сайгарып билир турган.

– Сээң ындын көрбөс, согуруңну! – деп, херел будукка чугаалаан. – Кымның-даа хөңнү чок кандыг ындыг үнүштү ынчаар кээргеп турарың ол?

– Азаның сүт саар саваларың! – деп, будук харыылаан. – Олардан кым-даа, кажан-даа букеттер кылбайн турар, олар эмин эрттир хөй боорга, таптай базып турар! Оларның үрезиннери орук кырында, кыргаан дүк дег, ужугуп-ла, эрткен-дүшкен улустуң хевинге чыпшынып-ла турар. Бок үнүш, оон ыңай чүү-даа эвес-тир ол! Ынчалза-даа кандыг-бир үнүш черле бок болур ужурлуг! Ах, мен оларга хамаарышпайн турарым дээш, салым-чолумга өөрүп четтирип тур мен!

Шөлгө бөлүк уруглар сөктүп келген. Оларның эң бичиизин, чаш төлдү, көдүрүп эккелгеш, оът-сигенге, сарыг чечектер ортузунга, олуртуп кааннар. Чаш уруг хөглүг каттырып, тенектенип, оът-сигенни буттары-биле тепкилеп, андаштанып, сарыг чечектерни чулуп, кем чок чаш ажык сеткилинден оларны ошкап безин турган. Шору улуг уруглар чечектерни тура тыртып, сыптарны дээрбектелдир ээй тырткаш, бир сыптың ужун өскезинче киир идип, ол дээрбектерни кожуп турганнар, а оон шак ындыг аңгы-аңгы дээрбектерден узун илчирбелер кылып алгаш, экти-мойнун, белин, хөрээн болгаш бажын каастап турганнар. Чаражын чүү дээр ону! А эң улуг уруглар чечээ дүжүп калган, чүглерден бүткен борбак бөртчүгештер кедип алган үнүштерни тура тырткаш, чөөк болуп хуула берген шак ол чечекчигештерни – бойдуштуң езулуг хуулгаазынын – эриннеринче чоокшуладып алгаш, ыйбааңгы чөөк бир угда кээп дүшсүн дээш, бар шаа-биле үрүп турганнар.

– Бир угда шуптузун дүжүр үрүпкөн кижги Чаа чыл бетинде-ле чаа хептиг болур – деп, кырган-ава чугаалаан.

Кымга-даа көрдүрбес чечекти уруглар бо таварылгада чүвени өттүр билир шынары дээш хүндүлээр турган.

– Көрүп тур сен бе? – деп, хүн херели яблоня будуундан айтырган. – Бо үнүштүң чаражын, аажок улуг ужур-дузазын көрдүң бе?

– Ийе, бичии уругларга ол эки-дир! – деп, будук харыылаан.

Шөлчө чөнүк кырган-ава калгып келгеш, ыргак сынык бижек-биле сарыг чечектерниң дазылдарын казып эгелээн. Чамдык дазылдарны ол кофе орнунга ажыглаксаан, а өскелерин аптекага эм оът кылдыр садыксаан.

– Ынчалза-даа чараш-каас канчап-даа чугула! – деп, будук чугаалаан. – Чүгле шилиттинген үнүштер чараш-каастың делегейинче кирер! Кижилер аразында дег, үнүштер аразында база ылгал бар-ла болгай!

Хүн херели будукка чер кырында чаяттынган бүгү чүвеге Бурганның кызыгаар чок ынакшылының дугайында чугаалап эгелээн: амылыг бүгү чүве үениң-даа, мөңгө амыдыралдың-даа бир-ле кезии болур!

– Силернии-биле болгай аан! – деп, будук харыылаан.

Өрээлче улус кирип келген; оларның аразында яблоня будуун хүн өттүр чырып турар кылагар чараш вазаже суп каан аныяк графиня бар болган. Графиня холунда улуг ногаан бүрүлөр-биле ораап каан чечек – а оон ыңай чүү деп – тудуп алгаш келген; бүрүлөр аразында чечек, хап иштинде дег, хаттың бичии-даа эзининден камгалалдыг чыткан. Графиня чечекти, яблоняның хоюг-чымчак будуун безин тудуп көрбээни дег, аажок камныг тудуп алгаш чораан. Ол ногаан бүрүлөрни оваарымчалыг ажыда идиптерге, оларның артындан улуска көрдүрбес сарыг чечектиң чиик, чүгленчек борбак үрезини көстүп келген. Графиня ылап-ла ону кончуг оваарымчалыг тура тырткаш, хат чымчак борбаандының чаңгыс-даа эң чиңге чүүн хадып аппараттын дээш, камныг аппарат чытканы ол-дур. Ол чечектиң үрезинин бүрүн-бүрүн эккеп алгаш, ам ол кайгамчык чечектиң чараш-каазын, чиигин, тургузуунуң тускай, кажарын чарашсынып мага хан-

майн олурган, чүге дээрге ооң ындыг кайгамчыктыы чүгле хаттың баштайгы эзининге чедир артар-ла болгай.

– Көрүңер даан, Дээрги-Бурган-Чаяакчы кандыг кончуг кайгамчык чүүл чаяап каан-дыр! – деп, графиня чугаалаан. – Мен ону яблоня будуубиле кады чуруп каайн. Бүгү улус будукту чарашсынар-дыр, ынчалза-даа Чаяакчының эки көргени-биле бо бөдүүн, биче сеткилдиг чечек оон дудак чок чараш болган-дыр. Олар чежемейниң-даа аңгы-аңгы болза, дөмей-ле ийилээн чаңгыс кайгамчык чараш делегейниң төлдери-дир!

Хүн херели ынчан бөдүүн, биче сеткилдиг чечекти, а оон чечектелген яблоня будуун ошкап каан; будуктуң бүрүлери бичии кыза берген-даа ышкаш болган.

Еврей уруг

Ядыы уруглар өөренир школага өөреникчилер аразынга оларның эң буянныы, угаанныы болгаш кызымаа болур еврей уруг олурган. Ынчалза-даа кичээлдерниң бирээзи – Бурганның Хоойлузунга ол олуруп болбас турган, чүге дээрге христиан школа чүведир.

Ол үеде география кичээли өөренирин азы бодалгалар бодаарын аңаа чөпшээрээн болгаш, еврей уруг кичээлди-даа, бодалгаларны-даа чайлыг шиңгээдип аптар апарган. Ном ооң мурнунга анаа-ла ажык чыдар – ол ынаар бакылавайн-даа, башкының сестерин дыңнап олуруп турган. Удатпайн башкы ол уругнуң кичээлдин чорудулгазын өске өөреникчилерден артык кичээнгейлиг хайгаарап олуларын эскерип каан.

– Бодуңнуң кичээлиң кыл – деп, башкы аңаа оожум-даа болза, шыңгыы чугаалаан. Ынчалза-даа уруг олче чайынналып турар кара карактары-биле көрүп-ле олурган. Ынчан башкы аңаа каш айтырыг салырга, уруг ооң өөреткен чүүлүн өске өөреникчилерден артык эки билип, шиңгээдип алган болган. Чүге дээрге ол бүгү чүвени чүрээ-биле дыңнап, билип, сайгарып турган.

Ак сеткилдиг ядыы ачазы уруун школаже кирип тура, ону христиан чүдүлгениң үндезиннеринге өөрөтпезин деп дугуржулга кылган, ынчалза-даа ол шактарда ону класстан үндүрери эпчок болган – ындыг чорук өске уругларның сеткилинге янзы-бүрү таарымча чок бодалдар, угаазылар хайныктырыпса канчаар дээш, уругну арттырып каап турган. А ам башкы херекти ынчаар арттырып болбас деп билип каан.

Ол демги уругнуң ачазынга баргаш:

– Чок-ла болза, бодуңнуң урууңну школадан ап ап көр, чок-ла болза, христиан шажынны хүлээп аарын аңаа чөпшээреп көр – деп чугаалаан. – Мен ооң кыптыккан көрүжүнче тоомча чок көрүп шыдавас-тыр мен, ында Христостуң алыс шынының чырыынче чүткээн сагыш-сеткил чырып-ла турар-дыр!

Ада ыглапкан:

– Мен өгбелеримниң ыдыктыг хоойлузун шоолуг-ла билбес кижжи мен, ынчалза-даа уруумнуң иези Израильдиң ылап шынчы кызы болуп, бодунуң бүзүрелинден быжыг туттунуп чораан болгай. Кадайым өлүр бетинде бистиң уруувустуң христиан чүдүлгө хүлээп аарын кажан-даа болдурбас сен деп менден сөс алган чүвө. Азаашкынымны күүседир ужурлуг мен, ол меңээ Бурганга берген даңгырак дег ыдыктыг!

Ынчангаш уругну христиан школадан үндүрүп алганнар.

Хөй чыл эрткен. Ютландияның бичежек хоорайларының бирээзинде бай эвес хоорайжының өг-бүлезинге ядыы еврей кыс бараан болуп турган. Ол болза Сара-дыр. Ооң бажының дүгү эбен деп ыяш дег карарып көстүр, а кара карактары Чөөн чүк кыстарыны дег чайынналдыр кыптыгып чоруур. Ол кыстың карактары бичии чажында школа сандайынга башкының сөстөрүн дыңнап олурган үезинде дег, ол-ла сагыш-сеткилди илередип, хензиг-даа өскерилбейн арткан.

Улуг-хүннерде христиан хүрээден органга хөгжүм ойнааны, ыдыктыг йөрээлдер ырлашканы дыңналыр; байырланчыг аялга-үннер кудумчуну кешкеш, еврей кыстың кызымак, могаг чок ажылдап турары бажыңчыгашка дыңналып кээр. «Амыр-дыш хүнүн ыдыктап, утпайн чор!» дээн айтыышкын аңаа хоойлу дег турган. Ындыг-даа болза, суббота христианнарга ажыл хүнү болуп, кыс ону чүглө бодунуң сеткил-чүрээнге байырлап шыдаар турган, а ол болза аңаа эвээш ышкаш сагындырган. Ынчалза-даа Бурганга хамаарыштыр хүннер, шактарда ылгал чүл? Ындыг бодал сагыш-сеткилинге оттуп кээрге, ол кыс амыр-дыш хүнүн христиан улуг-хүнде демдеглек эгелээн. Органның үнү болгаш ыдыктыг йөрээлдерни ырлашканы кухняда ооң ажылдап турар булуңунга дыңналып кээрге,

ол чер база Бурганның өргээзиниң ыдыктыг ыржымынга хаара туттуруптар турган. Сара ынчан Эрги Чагыг-керээни – ооң чонунуң эртине-зи биле өнчүзүн номчуп эгелээр; кыс чүгле ол номну номчуп шыдаар турган, чүге дээрге ачазының башкыга чугаалаан сөстери, ооң өлүп чыткан авазынга берген аазаашкыны Сараның сагыжынга уттундуруп ужур чок артып калган – ол ам христиан шажынны хүлээп албас, бодунуң ада-өгбезиниң бүзүрелинден ойталавас ужурлуг. Чаа Чагыг-керээ аңаа хааглыг ном бооп артар ужурлуг! Ынчалза-даа уруг оон хөй чүүлдү шингээдип ап четтигипкен турган, ол билиглер ооң сагыш-сеткилинге чашкы үезиниң сактыышкыннары-биле кады шыгжаттынып артып калган.

Бир-ле кезе уруг өрээлдиң азыынга бажың ээзиниң бижилгени дыңналдыр номчуп турарын дыңнап олурган. Ол дыңнаар эргелиг, чүге дээрге ол Буянныг Медээни эвес, а эрги болуушкуннар бижилгезин номчуп турган. Бижилгеден түрк хаанга туттурган бир венгер дайынчы дугайында номчаан. Түрк ээ христиан кижини шарылар-биле кады андазынга кошкаш, кымчылап сывыртаарын дужааган, өскээр чугаалаарга, ону базымчалап, бар шаа-биле хилинчектеп шаг болган! Дайынчының кадайы бодунуң бүгү үнелиг эртинелерин садыпкаш, шивээзин база ээлээн черлерин долаага салыпкан, ооң эштери база акша-мөңгүн салышкан, адак сөөлүндө херек түң чыгдына берген – хаан дайынчыны хостаары дээш сadyызы кылдыр хөй акша негеп турган чүве-дир. Акшаны чедирип бергеш, дайынчыны аар-берге кулданыгдан хостап алганнар. Аарыг, хинчектелген дайынчы чанып келген. Ынчалза-даа удаваанда христиан шажынның дайзыннарынга удур кыйгы салырга, дайынчы кандыг-даа амыр-дыш дугайында уттупкаш, бодунуң аьдын эзертээрин дужааган. Ооң чаактары катап база долбанналып, күжү эглип келген, ынчангаш ол дайзыннарны согар дээш халдып чорупкан. А оон дайынчыны тудуп алгаш, андазынга кожуп, хилинчектеп шаг болган хаан ам боду аңаа туттуруп алган. Хаанны кара-бажыңче аппаратан соонда, бир шак безин эртпээнде, дайынчы аңаа чедип келгеш:

– Чүү деп бодап тур сен, сени кандыг үүле-салым манап турарыл? – деп айтырган.

– Өжээн негээшкини! – деп, түрк харыылаан.

– Ийе, чүгле христиан өжээн негээшкини! – деп, дайынчы чугаалаан. – Христостуң Хоойлузу багай чүве дээш багай чүве-биле харыылаарын хоругдап, дайзыннарывысты өршээрин база өске кижиге ынак боорун дужаап турар! Бурган дээрге ынакшыл-дыр! Бажыңыңче амыр-тайбың чана бер, качыгдап, хилинчектелген улуска буянныг, өршээлдиг бол!

Туттурган кижиниң карааның чажы төктү берген:

– Мындыг салымны манап болур турган мен бе? Мени чүгле хилинчек-човалаң манап турар деп билгеш, хоран ижиптим. Ол мени удавас өлүрүп каар, камгалал чок! Ынчалза-даа ындыг ынакшыл биле ачы-буянны сиңирип алган өөредигни билип албайн чыткаш, өлүрүмнү болдурбайн көр! Ол өөредиг өндүр улуг-дур, Бурганныы-дыр! Христиан кижиге бооп өлүрүмнү чөпшээре!

Ооң чалынган дилээн хандырган.

Шак ындыг төөгүлүг тоолчургу чугааны ээзи номчуурга, бүгү улус кичээнгейлиг дыңнап алган, а азыгда олурган еврей кыс Сара номчулгаже кымдан-даа артык кичээнгей салган. Ооң хөмүр дег кара, чайынналчак карактарында улуг чаштар кылаңайнып турган. Кажан-бир шагда Буянныг Медээни билип аарын аажок күзээн чаш сеткилин ол бодунга кадагалап арттырып алган чүве-дир. Карак чажы ооң чаагын куду бадып турган.

«Бистиң уруувустуң христиан апаарын болдурба!» Өлүп чыткан авазының ынча дээн сөөлгү сөстөрүн ол кыс Бурганның «Бодуңнуң ава-ачаңны хүндүлөп, дыңна» дээн сөстери-биле кады чүрээнге шыгжап чораан.

«Мээң-биле христиан болур ёзулал эрттирбээн болгай! – деп, ол бодунга чугаалаар турган. – Бүгү улус мени еврей дээр-дир. Улуг-хүнде чаа-ла хүрээниң ажык эжииниң аксынга доктаагаш, чулалар хып, чон ырлажып турган өрээлче бакылап көрүптөримге, кожаларым оолдар мени ажындырып турду. Ынчалза-даа чажымдан эгелээш, амдыгаа чедир христиан чүдүлгө мени бодунче күштүү-биле хаара тыртар-дыр; ол, хүн херели ышкаш, карактарымны өжегерээн хаап аарымга безин, чүрээмче кирип кээр-дир. Ындыг-даа болза, чевегде чыдар сени хомудатпас мен, авай. Сеңээ берген аазаашкынымны үрөвөс мен, ачай! Христиан Библияны номчувас мен, бо-

думнуң хоргадалым – ада-өгбемниң Бурганы бар-ла болгай!»

Оон элээн чылдар шуужуп эрткен.

Сараның ээзи өлү берген, а ооң кадайы ядарап калгаш, хөдел тудуп шыдавас апарган, ынчалза-даа Сара артып калган. Ол түрегдээн дулгуяк херээженге деткимче көргүзүп, эртенден эгелээш, кара кежээге чедир ажылдап, ону бодунуң холдарының бүдүргөн чүүлдери-биле чемгерип турган. Дулгуяк херээженге дузалапкы дег чоок төрелдери чок турган, а ол боду хүннүң-не баксырап, ай-айы-биле орун-дөжээнге чыдар апарган. Чөпшүл, Бурганга бүзүрээр Сара ол үеде аңаа Бурганның ёзулуг-ла ачы-буяны болуп келген; еврей кыс дүнелерде безин удувайн, аарыг кижини ажаап-карактап турган.

– Дуу ында Библия бар! – деп, бир катап аарыг херээжен чугаалаан. – Меңээ бичииден номчуп берем! Кежээниң узунун, а меңээ Бурганның аргалал сөзү аажок херек бооп тур!

Сара бажын дыңнангыр согайткаш, христиан Библияны ап алгаш, номчуп берип эгелээн. Кыстың карактарын чаштар долуп кээрге-даа, ооң көөрү улам тода апарып, сеткил-сагыжы чырып келле чыткан. «Авакым, сээң урууң христиан болур ёзулалды хүлээп албас, христиан кижини деп санатпас; сен ынчаар негээн сен, мен чагыыңны күүседир мен. Чаңгыс чүдүлгелиг бооп артар бис, ол харылзааавыс маңаа, чер кырынга, үзүлбейн артар, ынчан аңаа, дээрге, Бурган бисти тудуштуруптар! Ол бисти өлүмден камгалап турар. Ол черге кээп турар, а бир эвес черни ядарадып-даа каар болза, оон хөй катап байыдыптар! Канчап ындыг билип алышыкынныг апарганымны бодум билбес-даа болзумза, мен ону билип тур мен! Ол бүгүнү меңээ Христос тайылбырлап берген-дир!» деп, еврей кыс бодап олурган.

Христостуң ыдыктыг адын адапкаш, кыстың бүгү боду сириңейни берген; от-биле ыдыктап демдектээри ооң сагыш-сеткилин чаңнык-биле өттүр дээпкен. Кошкак мага-бот шыдашпайн барып, хөөкүй кыс дүн-хүн чок ажаап турганы аарыг херээженниң чанынга медедел чок кээп дүшкен.

– Күжүр Сараны! – деп, улус чугаалажып турган. – Ол уйгу-дыш чок ажылдааш, эмин эрттир могап турупкан-дыр!

Ону ядылыр эмнелгезинче аппаарга, ол аңаа өлүп калган.

Кысты ажаап каан, ынчалза-даа христиан хөөрге эвес – аңаа канчап еврей кысты орнукшударыл – а херим даштынга, шуут-ла хана баарынга.

А христианнарның чевеглерин чырыдып турган Бурганның хүнү еврей кыстың чевээн база чассыдып, оларның чевеглериниң кырынга дыңналган ыдыктыг ырлар күүселдези ооң чевээнге база дыңналып кээр турган. Ол ышкаш: «Бодунуң өөреникчилеринге: «Иоанн силерни сугга суп турган, а Мен силерни Ыдыктыг Сүлдеге сугар мен» – деп чугаалаан бистиң Бурганывыс Христостуң ачызында бис шупту катап дирлир бис» – деп сөстөр база аңаа дыңналып кээр турган.

Хар кадын

Бирги чугаа

Көрүнчүк болгаш ооң бузундулары

Шыяанам!

Бистиң төөгүвүстүң төнчүзүңгө чеде бергеш, ам билиривистен хөйнү билир апаар бис. Бүгү чүве мынчалдыр эгелээн. Канчаар-даа аажок кара сагыштыг тролль чурттап чораан иргин, ол болза езулугла шулбус чүве-дир. Бир катап ол кедергей чаагай хөөн кире берген тургаш, тускай көрүнчүк кылып каан: аңаа бүгү-ле эки, чараш-каас чүве аргажок ынай кылдыр бичиилеп, а бүгү-ле багай, дүрзү чок, бужар чүве ыңдыг эвес – оон-даа тода кылдыр көстүп, улам дора ышкаш сагындырар турган. Бөмбүрзекте кайгамчык чараш хевирлиг черлер ол көрүнчүккө хайындырган оът-сиген дег кылдыр, а эң

эки кижилер дүрзүзү бак кылдыр азы буттары өрү, ижиннери шуут чок кылдыр көстүр турган чүве-дир. Улустуң арыннары таныттынмас кылдыр өскерли бээр, кайы-бир кижиниң секпили азы меңи ооң арнын шыва аптар турган. Шулбусту ол бүгү аажок хөгледир болган. Кижиниң эки, чаагай бодалы ук көрүнчүккө медээжок өскерлип көстүр боорга, тролль бодунуң чогаадып тыпкан чүүлүңгө өөрээш, тадыладыр каттырбайн барып шыдавас болган. Ооң бүгү өөреникчилери – а ол бодунуң дуржулгазын нептередир школалыг турган – көрүнчүк дугайында кандыг-бир кайгамчык чүүл дугайында ышкаш чугаалажып чаңчыккан.

– Чүгле ам – деп, олар чугаалап турган, – бүгү делегейниң-даа, кижилерниң-даа херек кырында кандыызы көскү апарды!

Олар көрүнчүүн туткаш, чер кезип халчып туруп берген, удаваанда аңаа багай болуп хажыттынып көзүлбээн чурт-даа, кижиде артпаан. Адак соонда олар Чаяакчыны болгаш Ооң төлээ-ангелдерин шоодар дээш дээрге чедерин күзей берген. Олар өрү көдүрүлгөн тудум, көрүнчүктүң дырыжаңнап, тыртыжаңнаары кедерээн – ону холдарыңга арай боорда тудуп турганнар. А оон олар оон-даа өрү көдүрлү бээрге, көрүнчүк хенертен аажок хыйыжа бергеш, оларның холдарыңдан ушта чүткүп, черже ужугуп баткаш, буступ кээп дүшкөн. Көрүнчүктүң сан-түң чок – миллион-сая, биллион-биллион бузундулары ооң бодундан-даа артык хай-халап үүлгеткен. Оларның быйыргын элезинден улгатпас чамдыызы чырык чер кырыңга тарадыр ужуп, улустуң карактарыңче кире бергеш, аңаа артып каап турган. А караанче бузунду кире берген кижиде хамык чүвени сыр дедир, көңгүс өскээр көрүп эгелээр азы чүү-даа чүвениң чүгле багай талазын эскерер турган – чүге дээрге көрүнчүктүң онзагай шынары бузунду бүрүзүңгө ол-ла хевээр артып калган. Бузундулар чамдык улустуң шуут-ла чүректеринче кадалып кирген – эң-не багай чүве болза чүректин дош бооп хуулары болган. Бузундуларның соңга караанче супку дег улуглары-даа бар-ла, чүгле ол соңга өттүр эш-өөрже көргөн-даа ажыы чок турган. Карак шили кылыры-биле ажыглаан бузундулар дугайында чугаалааш-даа канчаар – оларны кедип алгаш, долгандыр бүгү чүүлдерге көрүп, шын үнелел бээр дээн кижиде ат болур! А каржы тролль баары каткыже каттырар – бодап тыпкан чүүлүнүң чедииникини аңаа ол хире тааланчыг, кижиргенчиг болган. А көрүнчүктүң бузундулары делегейни бир кылдыр ам-даа ужукпушаан. Оларның дугайында дыңнап көрээлиңер че.

Ийиги чугаа

Оол биле уруг

Эндерик хэй бажыңнарлыг, чурттакчыларлыг улуг хоорайга

хензиг садчыгаш турар безин чер үзүктөп аар арга кижги бүрүзүнгө турбас болгаш, чурттакчы чоннуң хөй кезии дой саваларда олурткан чечектерин өрээлдерге өстүрери-биле кызыгаарланыр ужурга таваржып турган. Ол хоорайга ийи ядамык бичии уруг чурттап турган, олар чүү-даа болза, чечек олуртур дой савадан улуг садчыгаштыг чүве-дир. Уруглар төрөл эвес-даа болза, бот-боттарынга акы-дунмашкы улус ышкаш ынак болуп өзүп олурган. Ада-иезиниң чурттаар черлери – кожа бажыңнарның дээвиір кырында мансарда өрээлдери. Бажыңнарның серилери безин барык тутчу берген, а оларның адаа-биле чаъс суу агар коошпалар шөйлүп бадып, мансарда бүрүзүнүң соңгазының адаанга үзүп кээп турган. Шак ынчаар кандыг-бир соңгадан коошпаже базып үнер болза, кожоларның соңгазының баарынга кээр. Ада-иелер кайылары-даа улуг ыяш хааржактыг чүве-дир. Хааржактарда дазыл-чемиштиг оът-үнүш база улуг эвес роза дөстери – бир хааржакта-ла бир дөс – кайгамчык чараш чечектерге хүрээлеткен өзүп үнүп турган. Ада-иелерниң бажыңга ол хааржактарны коошпаларның дүвүңгө салып алыр бодал кирип келген, ынчалдыр бир соңгадан өске соңгаже чечектер үнгөн ийи чалчыгаш шөйлүп чоруткан. Чочак-тараа хааржактардан илчир-беленчек ногаан угулзалар бооп бадып, роза дөстери соңгаларже бакылап, сыптары орааштынчы бээрге, ногаан оът-сиген, чечектерден бүткен чайынналчак тиилелге демдеглээн хаалга-даа ышкаш бир чүве бедип көстүп турган. Хааржактар аажок бедик болганындан уруглар ынаар халбактанып үнүп болбас дээрзин билир турган болгаш, ада-иези оглу-кызынга крыша дамчыштыр бот-боттарыңче аалдап баарын база розалар адаанда сандайжыгашка олурарын болганчок чөпшээрөп турган. Оларның хөглүг оюннары кайгамчык-ла!

Кыжын оюн-тоглаа соксап, соңгалар бо-ла дош угулзалар-биле шыптына бээр. Ынчалза-даа уруглар чөс чоостарны суугуга изиткеш, доңа берген соңга шилдеринге чыпшыр салыптарга, ол-ла дораан кайгамчык төгөрик үт эрий бээр, а оортан хөглүг, чазык карак көрүп кээр турган – Кай биле Герда ийиниң кайызы-даа бодунуң соңгазындан удур-дөдир көржүп турары ол-дур ийин. Чайын олар чаңгыс шурааш-ла, удур-дөдир аалдажып шыдаптар турган, а кыжын баштай

хөй тепкииш санап, куду бадар, оон база ол хире санныг тепкиишти өрү көдүрлүр ужурлуг. Херим иштинде хар кылаңнап чыдар.

– Ак арыларның имилеп турары ол-дур – деп, кырган-авай чугаалаар.

– А олар база кадынныг бе? – деп, оол айтырар; ёзулуг арылар кадынныг болур дээрзин ол билир-ле болгай.

– Ийе! – деп, кырган-ава харыылаар. – Харжыгаштар ону имиңейнир бүзээлептер, а кадыны оларның шуптузундан улуг болгаш, кажан-даа чер кырынга турбас – кезээде кара булутта караңнадыр ужугуп чоруур. Дүнелерде ол хоорайның кудумчуларын дургаар бо-ла ужугуп, соңгаларже бакылаар; ынчангаш шилдер дош угулзалар-биле, чечектер-биле дег, дуй шыптына бээр.

– Көрген бис, көрген бис! – деп, уруглар чугаалап, ол бүгү ылапшын деп бүзүрээр.

– А Хар кадын бээр кирип келбес бе? – деп, уруг бир-ле айтырган.

– Шенеп көрзүн ол! – деп, оол харыылаан. – Мен ону изиг суугуже олуртуптар мен, эрип каар эвес бе!

А кырган-ава оолдуң бажын суйбааш, өске чүве чугаалап эгелээн. Кежээ Кай бажыңыга келгеш, хевин уштунуп, удуурунга белеткенип тургаш, соңга чанында сандайже үне халааш, шилде эрий берген бичии дээрбекче көрген. Харжыгаштар даштын ээрлип-саарлып ужугуп турган; оларның бирээзи, эң улуу, чечектиг хааржак кыдыынче кээп дүшкеш, өзүп улгадып эгелээш, адак соонда дыка чуга, миллион-миллион хар сылдысчыгаштардан аргып каан ышкаш сагындырар ак тюль-биле дуй орааттынып алган херээжен бооп хуула берген. Ол херээжен кайгамчык чараш, хоюг-чаагай, бүгү боду хуулгаазын доштан бүткен, ындыг-даа болза, дөмей-ле дириг болган! Ооң карактары сылдыстар дег чайынналза-даа, оларда чырык-даа, чөпшүл сеткил-даа чогу илдең. Херээжен оолче бажын согаңнаткаш, холу-биле имнеп кый депкен. Оол корга бергеш, сандайдан дүже халаан; соңга чаны-биле улуг куш ышкаш бир-ле чүве караш дээн.

Даартазында соой берген, оон чылып келген, а ооң соонда час-

даа дүшкен. Хүн хүннөп, чечектер хааржактары катап база ногаарарып, хараачыгайлар крыша адаанга уяларын тудуп алган, соңгалар ажыттыңан, уругларга крыша кырында бичии садчыгашка олуарын ам база чөпшээрөп каан.

Розалар чайны өттүр магаданчыг чечектелип келген. Кыс уруг розалар дугайында чугаалап турар ыдыктыг ыр өөренип алгаш, бодунуң розаларының дугайында бодавышаан, оолга ырлап бээрге, ол ооң-биле кады ырлаар турган:

Розалар чечектелген... Чаражын, чаражын!

Удавас чаш Христосту көрүп каар бис!

Уруглар холдарындан туттунчупкаш, ырлажып, розаларны ошкап, аяс хүнче көрүп, ооң-биле чугаалажып турган. Сактырга-ла, чаш төл Христос боду оларже көрүп турганзыг болган. Кандыг кончуг кайгамчык чай дээр силер, бодаарга-ла, мөңгө чечектелир чүвө дег, чаагай чыттыг розалар дөстөриниң адаанга олуарарга, экизин чүү дээр!

Кай биле Герда дириг амытаннар, куштар чураан номну ажып көрүп олурган; суургада улуг шакта беш шакты медээлеп хапкан.

– Ай! – деп, оол хенертен алгырыпкан. – Чүрээмче бир-ле чүвө кадалы берди, өске-бир чүвө караамче кире берди!

Уруг ооң мойнун холу-биле кужактап алган, оол караан алараңнадып, чивеңнедирге-даа, ында чүү-даа чүвө чок ышкаш болган.

– Үнө берген боор! – деп, ол чугаалаан.

Хамык ужур үнө халый бербээнинде-ле болгай. Ооң чүрээ биле караанче эрликтин көрүнчүүнүн ийи бузундузу кире берген чүведир. Ол көрүнчүккө, сактып алганывыс дег, бүгү-ле өндүр улуг, эки чүвө чөгенчиг, чүдек бооп көстүр, а багай болгаш хоралыг чүвө оондаа тода көстүр, кандыг-даа чүвениң багай талалары улам күштүг илерээр турган. Күжүр Кай! Ам ооң чүрээ дош бузундузу бооп хуулар ужурлуг! Караа биле чүрээнде аарышкы намдай берген, а кадалган бузундулар олчаан артып калган.

– Чүү дээш ыглап тур сен? – деп, Кай Гердадан айтырган. – Ух! Сээң ам дүрзүнчүүнү! Меңээ көңгүс аарышкылыг эвес-тир. Фу! –

деп, ол алгыра берген. – Бо розаны курт үттеп тур! А доо роза ыргактыр! Розаларның чүдээн! Сорая берген турары хааржактан дээр-редевес-тир!

Оон оол хааржакты тепкеш, ийи розаны тура тыртып алган.

– Кай, бо канчап бардың? – деп, уруг алгырыптарга, оол ооң коргуушкунун көргөш, база бир розаны тура тырткаш, чаптанчыг Гердадан бодунуң соңгазынче десе берген.

Ооң соонда уруг оолга чуруктарлыг номнар эккээрге-ле, ол чүгле эмиг эмер чаштарга тааржыр чуруктар-дыр дээр турган; а чөнүк кырган-ава бир чүве чугаалаарга-ла, ооң сөстөринге шорлур чаң база тып алган. Чүгле ол болза чүү дээй эртик! А оол кедереп баргаш, энениң кылаштаарын өттүнүп шоодар, ооң карааның шилин кедер, үнүн өттүнер апарган. Дөмейи аажок боорга, улус каттыржыр турган. Удаваанда оол бүгү кожаларын база өттүнүп шоодуп өөренип апкан – оларның бүгү элдеп-чиктиг, четпес талаларын кончуг эки көргүзүп билир апарган. Ынчангаш улус: «Бо оолдуң бажы тулган ажилдаардыр!» – дижип турган.

А бүгү чүвениң чылдагааны ооң караа биле чүрээнге кадалы берген бузундуларда турган чүве-дир. Ынчангаш-ла боор, Кай аңаа сеткилиниң ханызындан ынак бичии, чаптанчыг Герданы безин өттүнүп шоодарындан чалданмастаан.

Оолдуң оюннары безин көңгүс өске, билдинмези кончуг апарган. Бир катап кыжын, хар чаап турда, ол улуг оттуг-шилдиг чедип келгеш, бодунуң көк куртказының эдээн хар адаанче салып алган.

– Шилче көр даан, Герда! – деп, ол чугаалаан.

Шил адаанда харжыгаш бүрүзү херек кырында хемчээлинден оранчок улуг ышкаш сагындырып, каас чечекке азы он-булуңнуг сылдыска дөмейлешкен. Шынап-ла, кайгамчык чүүл де!

– Көр даан, уран ажил-дыр – деп, Кай чугаалаан. – “зулуг чечектерден солун! Кайы хире ылаптыг-дыр! Чаңгыс-даа шын эвес шугум чок! Ах, чүгле олар эривээн болза!

Элээн болганда, Кай улуг хол-хаптарлыг, артында шанак сөөрткен чедип келгеш, Герданың мырыңай кулаанче:

– Меңээ улуг шөлге өске оолдар-биле кады чуңгулаарын

чөпшээреди – деп алгырыпкаш, халып ыңай болган.

Шөлде хөй уруглар чуңгулап турган. Эң дидимнери боттарының шанакчыгаштарын тараачыннарның шанактарынга баглааш, элээн ырадыр чоруптар турган. Хөглүүн чүү дээр! Оюн-тоглааның кидин түлүүнде шөлге ак будук-биле будуп каан улуг шанак көстүп келген. Ында ак кештерден даараан тон биле бөрт иштинче чаштып кире берген кижин олурган. Шанак шөлдү ийи катап дескинген: Кай шанакчыгажын аңаа шалыпкын баглапкаш, чуңгулап ыңай болган. Улуг шанак дүргени сүргей чылып чорупкаш, шөлден доора кудум-чуже ээпкен. Ында олурган кижин эглип келгеш, Кайже эш хуузу-биле, таныыр кижизинче дег, бажын согаш кылган. Кай каш-даа катап бодунуң шанакчыгажын адырып аарын оралдашкан, ынчалза-даа тоннуг кижин бажын согаңнадырга-ла, оол оон ыңай чоруптар болган. Олар хоорай хаалгазындан дашкаар үне берген. Хар хенертен кодан-майыктап чаап эгелээн, долгандыр аът кулаа көзүл-бес дүмбей дүшкен. Оол улуг шанактан ылдыртынып алганы хендир-ни далаш-биле чеже тыртыптарга-даа, ооң шанакчыгажы, улуг шанакка чыпшына берген дег, казыргыландыр халдып бар-ла чыткан. Кай дыңзыдыр алгырарга-даа, ону дыңнаар кижин чок болган! Хар уруп-ла турган, шанакчыгаш хөртүк-харже шымны аарак, херимнер, арык-бугаларны ажа шурап, халдып-ла орган. Кайның сөөгү сирилеп, «Дээрде Адавыс» деп мөргүлдү номчуур бодаан, ынчалза-даа ооң угаанынга чүгле көвүдедилге таблицазы шокараңнаан.

Кодан-майыктар улгатса-улгатса, адак соонда улуг ак дагаалар бооп хуула берген. Хенертен олар ол-бо чүкче тарадыр ужа бээрге, улуг шанак доктаап, ында олурган кижин туруп келген. Ол болза бедик, хөнү сынныг, кайгамчык аккыр херээжен – Хар кадын болган; ооң кеткен тону-даа, бөргү-даа хардан бүткени көзүлгөн.

– Дыка-ла эки халыттывыс! – деп, ол чугаалаан. – А сен доңгаш, көжүп калдың бе? Мээң тонумче кирип кел че!

Оон кадын оолду шанаанче олурткаш, тону-биле шуглап алган; Кай сактырга, хөртүк-харже шымны бергензиг болган.

– Ам-даа доңуп тур сен бе? – деп, демгизи сагыш човап, оолдуң хаваанче ошкап каан.

Оо! Ооң ошкаашкыны доштан соок бооп, оолду соок-биле өзээн өттүр, мырыңай чүрээнге чедир доңурупкан, а чүректің чартыы ол чокка-ла дошталы берген турган болгай. Бир минута иштинде Кай ам дораан өлүрүм ол-дур деп бодаан, ынчанмыже харын-даа чиигеш кыннып, шуут доңмайн барган.

– Мээң шанакчыгажым! Шанаамны утпа! – деп, ол сакты хонуп келген.

Шанакчыгашты ак дагааларның бирээзиниң ооргазынга баглап каарга, ол улуг шанактың соондан ужуп чорупкан. Хар кадын Кайны катап база ошкап каарга, ол Герданы-даа, кырган-аваны-даа, өг-бүлезиниң бүгү улузун-даа уттупкан.

Кай кадынче көөрге, ол аажок аянныг болган! Оон угааныг, кайгамчык чараш арын-шырайны оол даап бодап безин көр-бээн. Кадын ам аңаа, кажан соңга ындынга олуруп алгаш, бажын олче согаңнатканда дег, дошсуг бооп сагындырбаан, ол ам аңаа четпес тала чок бооп сагындырган. Оол оон шуут-ла кортпастап, арифметиканың дөрт кылдыныын, үүрмек саннарны безин, шиң-гээдип алганын, чурт бүрүзү чеже дөрбелчин километр девискээрлиин база чеже чурттакчылыын билирин аңаа чугаалап берген, а кадын харызынга чүгле хүлүмзүрүп каап олурган. Ынчан оол сактырга, ооң билир чүүлдери херек кырында эвээш болуп, ол бодунуң көрүжүн кудайның кызыгаар чок делгеминче шиглепкен. Ол-ла дораан Хар кадын ооң-биле кады караңгы коргулчун дег булутче кылайтып үне берген, олар бурунгаар ыдып ыңай болганнар. Шуурган шаандагы ырлар ырлаан дег улуп, олар арга-эзимнер, хөлдер кыры-биле, далайлар, кургаг чер кыры-биле ужугупканнар. Оларның адаанда соок хаттар үрүп, бөрүлөр улужуп, хар кылаңнап, кускун-каарган чаргырап ужуп турган, а кырында улуг чырык ай чайыннаан. Кай төнчү чок узун кышкы дүннерде айже кайгап, а хүндүс Хар кадынның буттарының баарына удуп турган.

Үшкү чугаа

Караң көрнүр херээженниң чечек тараан чери

Кай эеп келбейн баарга, Герда канчалганыл? Оол кайнаар барганыл? Кым-даа ону билбес болган, кымда-даа ооң дугайында дыңнадыптар чүүл чок болган. Оолдар чүгле Кай бодунуң шанакчыгажын улуг, каас-коя шанакка баглап алганын, оон ол шанактың доора кудумчуже ээпкеш, хоорай хаалгазындан үне бергенин көргөн бис деп чугаалааннар. Оол дээш хөй-ле карак чажы төгүлгөн, Герда ажыглыг ыглап шаг болган. Адак соонда Кай хоорай ындында агып чыдар хемге дүжүп өлүп калган деп шиитпирлээннер. Дүмбей кышкы дүннер төнмес-батпас шөйлүп-ле турган.

А оон час дүжүп, хүн көстүп келген.

– Кай өлүп калган, ам эеп келбес! – деп, Герда чугаалаан.

– Бүзүревес мен! – деп, хүн херели харыылаан.

– Ол өлүп калган, ам эеп келбес! – деп, уруг хараачыгайларга катаптаан.

– Бүзүревес бис! – деп, олар харыылаан.

Адак соонда Герда база ооң өлгенинге бүзүревейн барган.

– Чаа кызыл идиктерим кедип аайн. Кай оларны шуут көрбээн болгай – деп, ол бир эртен чугаалаан. – Хемге барып, ооң дугайында айтырып көрейн.

Дыка эрте турган; уруг удуп чыдар кырган-аваны ошкап кааш, кызыл идиктерин кеткеш, эге чааскаан хоорай ындынче, дорт-ла хемче маңнапкан.

– Мээң кады өскен эжим оолду ап алганың ол бе? Мен сеңээ кызыл идиктеримни белекке берейн, ону эгидип берем!

Чалгыглар уругга чиктии кончуг имнеп турар ышкаш сагындырган. Ынчан ол бодунуң кызыл идиктерин – баштайгы улуг үнелиг эдин ужулгаш, хемче октапкан. Ынчалза-даа идиктер эрик чоогунга кээп дүшкен, чалгыглар оларны үндүр чалгыпкан. Хем уругга Кайны эгидип шыдавас болгаш, ооң улуг үнелиг эдин алыр хөңнү чок ышкаш сагындырган. А уруг идиктеримни ырадыр октап шыдавадым деп бодааш, хемеже туруп алгаш, катап база бар шаа-биле сугже шывадапкан. Хемени өртевээн болгаш, ол эриктен итине берген.

Герда дүрген-не черже дүже халыыр дээш, хемениң соңгу кезээнден мурнуку бажынче эртип чадап турда-ла, хеме эриктен бир кулаш ырап, агым аайы-биле дүрген ыдып берген.

Уруг аажок корткаш, ыглап, алгырып эгелээн, ынчалза-даа ооң алгы-кышкызын бора-хөкпештерден аңгыда, кым-даа дыңнаваан, а ол кушкаштар ону черже көжүрүп шыдавас болгаш, чүгле эрик дургаар эдерип ужуп, аргалаар дээнзиг: «Мында бис! Мында бис!» – деп мыжырашканнар.

Хеме ырадыр аппарат-ла чыткан; Герда күжүр томаарый берген, чүгле уктарлыг олурган. Ооң кызыл идиктери хеме соондан салдап, ону сүргеш, чедип чадап чораан. Хемниң эриктериниң чаражын канчаар; кайда-даа кайгамчык чараш чечектер, бедик, саглагар ыяштар, хойлар, инектер оъттаан шынаа-шыктар көстүр, ынчалза-даа чаңгыс-даа кижиге амытан көзүлбес.

«Хем мени Кайже аппарат чыдар чадавас» деп бодапкаш, Герда сергей берип, хемениң бажынга туруп алгаш, ногаан эриктерни чарашсынып, магадап шаг болган.

А оон ол улуг вишнялыг садка эжиндирип келген, ында соңгалары өңнүг шилдерлиг, саваң крышалыг бажыңчыгаш хоргадап турган. Эжик аксында ийи ыяш солдат эжиндирип эрткен бүгү улуска ёзулап турган.

Герда оларны дириг кижилер деп бодааш, кый дээрге-даа, билдингир херек, олар харыылаваан. Уруг оларже оон-даа чоокшуладыр эжиндирип келген, хеме мырыңай эрикке үзүп алган, ынчан ол оон-даа дыңзыдыр алгырган. Бажыңчыгаштан ыргак тудалыг даянгыыштыг, кайгамчык чечектер-биле каастап хээлээн улуг терезин шляпалыг чөнүк кадай үнүп келген.

– Ах, күжүр чаш төл сени-даа! – деп, кырган кадай чугаалаан. – Сен черле канчап мындыг терең, шапкын хемче кирип келдиң, канчап мынчаар ырай бердиң?

Ол сөстөр-биле кырган кадай сугну сүзүп киргеш, хемени ыргак тудалыг даянгыыжы-биле илбектеп, эрикче тыртыпкаш, Герданы дүжүрүп алган.

Ам-на кургаг черже дүжүп келгеш, Герда, иштинде өске кадайдан коргуп турза-даа, аажок өөрээн.

– Че, бараалы, меңээ чугаалап бер: кым сен, канчап мында

келдиң? – деп, кырган кадай айтырган.

Герда аңаа бүгү чүвени чугаалап эгелээн. Кырган кадай бажын чайып каап, «хм, хм!» деп катаптап турган. Оон ам уруг чугаазын төндүрүп, кырган кадайдан ооң Кайны көргөн-көрбээнин айтырган. Демгизи:

– Оол болап ам-даа эртпеди, ынчалза-даа черле эртер боор, ынчангаш амдыызында муңгарааш чоор сен. Ооң орнунга вишнялардан аас деп, садта үнген чечектерни чарашсынып көрүп көр. Олар кандыг-даа каасталгалыг номда чуруп кааннарындан артык чараш, артында-ла шупту тоолдар ыдып билир! – деп харыылаан.

Кырган кадай ынчан Герданы чедип алгаш, бодунуң бажыңчыгажынче аппарат, эжиин шоочалап алган. Соңгалар шаладан оранчок бедик, олар шупту чүзүн-баазын: кызыл, ак-көк болгаш сарыг шилдерлиг, ынчангаш-ла боор, өрээл боду кандыг-ла-бир кайгамчык чырык, челээштелчек чырык-биле чырыттынып турган. Столда бышкан вишняларлыг аргаан хааржакчыгаш салып каан, а Герда оларны мага хандыр чип болур турган; уруг чемненип турда, кырган кадай ооң бажының дүгүн алдын дыргак-биле чазай дырап берген. Дыдырарган баш дүгү кызыжактың сергек, роза ышкаш борбак арнын алдынзымаар чырык-биле хүрээлепкен.

– Мен шагда-ла шак мындыг чаптанчыг уруглуг болуксаан мен! – деп, кырган кадай чажыт хөңнүн илереткен. – Көөр сен шиңме, ийилээн тулган эки чурттай бээр бис!

Ынчангаш кадай уругнуң бажының дыдыраш дүгүн дырап-ла турган, ол үр дыраан тудум, Герда ойнап өскөн эжи Кайны утуп бар-ла чыткан – шуваганчы караң көрнүр кижиге болган. Ол кара сагыштыг хам эвес турган, чүгле ийи-чаңгыс, бодунуң күзелин чедип алыр дээнде, караң көрнүр кадай чүве-дир; а ам ол Герданы бодунга дыка-ла арттырып алыксаан. Оон кырган кадай садче баргаш, ыргак тудалыг даянгыыжы-биле бүгү роза дөстөринге дээптерге, олар бүрүнү-биле чечектели берген турган боттары ол-ла хевээр чер иштинче дыка хандыр кире берген, оларның изи безин артпаан. Караң көрнүр шуваганчы Герда ооң розаларын көргөш, бодунуң розаларын, а оон Кайны сактып келгөш, дезе бээр ирги бе деп сестип турган.

Бодунуң илби-шидилиг херээн бүдүргөш, кырган кадай Герданы чечек тараан черинче аппарган. Уругнуң карактары шокараңайны берген: ында бүгү сорттарның, чылдың бүгү үелериниң чечектери бар болган. Оларның чаражын, чыдының чаагайын чүү дээр! Чырык чер кырында ол чечек тараан черден чараш-каас, эрээн-шокар чуруктарлыг ном-даа каяа тыптыр! Герда өөрүшкүдөн өрү шурап, бедик вишня ыяштарының ындынче хүн ажа бергижеге чедир чечектер аразынга ойнап турган. Ынчан ону кызыл торгу чүглери, ак-көк фиалкалар дыгып каан кайгамчык дөжекке чыттырып каан. Уруг удуй бергөш, чүгле кадын кижиниң куда дүжүргөн хүнүндө көрүп боору дүштер дүжээн.

Даартазында Гердага катап база хүннээркеккө ойнаарын чөп-шээрээн. Ынчалдыр хөй-ле хүннер эрткен. Герда садта чечектерниң шуптузун билир турган, ынчалза-даа олар эндерик хөй-даа болза, бир-ле чечек четпес ышкаш сагындырган, ынчаарга кайызыл че? Бир катап уруг кырган кадайның чечектер-биле каастап хээлээн шляпазын топтап көрүп олурган; оларның эң чаражы роза болган – кадай ону балаарын утупкан, кичээнгей чок деп чүвө ол-дур ийин!

– Кандай чүвөл, мында розалар чок! – деп, Герда чугаалааш, садты эргий кезип, оларны дилеп чорупкан – чаңгыс-даа роза тывылбаан!

Уруг ынчан черге чыдып алгаш, ыглап бадырыпкан. Чылыг карак чаштары ооң мурнунда роза дөстөриниң бирээзи турган черже кээп дүшкен, олар ол черни өттүрүптөри билек, биезде дег, чап-чаа, чечектелген дөс оортан өзүп үнүп келген. Герда ону холчугаштары-биле куспактааш, розаларны ошкап эгелээн болгаш бодунуң бажыңыга чечектелип турган розаларны база Кайны сактып келген.

– Чоп кончуг саадап турарым ол! – деп, уруг чугаалаан. – Кайны дилээр ужурлуг-ла болгай мен!.. Билир силер бе, Кай деп оол кайдал? – деп розалардан айтырган. – Ол өлүп калган, кажан-даа ээп келбес деп бүзүрээр силер бе?

– Ол өлбээн! – деп, розалар харыылаан. – Бис бүгү өлүг улустуң чыдары чер адаанга турдувус, ынчалза-даа оларның аразында Кай чок болду.

– Силерге четтирдим! – деп, Герда чугаалааш, өске чечектерже

баргаш, оларның баштарынче бакылап, айтырып чоруп берген: – Кайның кайдаазын билир силер бе?

Ынчалза-даа кайы-даа чечек хүнге чыннып, чүгле бодунуң тоолу азы төөгүзүнүң дугайында бодап турган; Герда оларны чежени-даа дыңнаан, ындыг-даа болза, чечектерниң оода чаңгызы-даа Кайның дугайында чаңгыс сөс безин чугаалаваан.

Хову лилиязы уругга чүнү чугаалааныл?

– Дыңна даан, барабан дагжап тур. Бум! Бум! Чаңгыс аайлыы аажок үннер-дир. Бум, бум! Херээженнерниң уярадыр ырлаарын дыңна! Чүдүлге башкыларының алгызын дыңна!.. Одаг чанында узун кызыл хептиг индий дулгуяк херээжен тур. Чалбыыш доп-дораан ону база ооң өлгөн ашааның мага-бодун хөмө аптар, а ол херээжен дириг эр кижиге дугайында – мында турар, көрүжү ооң чүрээндэ мага-бодун ам дораан чиптер чалбыыштан-даа күштүг өрттедип турар кижиге дугайында бодап тур. Чүректиң чалбыыжы одагның чалбыыжыга өжүп каап болур бе?

– Чүнү-даа билбедим – деп, Герда чугаалаан.

– Ол дээрге мээң тоолум-дур – деп, хову лилиязы харыылаан.

Ораажып үнер үнүш чүү дээнил?

– Дагда кызаа кокпажыгаш хаяда чоргаар бедээн шаандагы дайынчы шивээже чедире бээр. Эрги тууйбу ханаларны сырый үнген адыг-кирижиге шыва апкан. Ооң бүрүлери балкондан ылдыртынган, а балконда кайгамчык чараш кыс ооң камгалал чаагын ажыр баартактангаш, орукче көрүп турар. Ол кыс розадан сергек, яблоня чечээниң хатка чайганган чечээнден чиик көстүр. Ооң торгу платье-зиниң шылыраарын-даа! «Таанда-ла ол келбес бе?»

– Сен Кайның дугайында чугаалап тур сен бе? – деп, Герда айтырган.

– Бодумнуң тоолумну, күзелдеримни чугаалап тур мен – деп, ораажып үнер үнүш харыылаан.

Хензиг хек-даван чүү дээнил?

– Ыяштар аразында узун чайганыыш манза чайганып турар. Ында ийи бичии уруг олулар, олар ак платьелерлиг, а шляпаларында узун ногаан торгу ленталар хөлбеңнешкен. Оларның улуг акызы дуңмаларының артында хендирлерге чөленип алган, дискет кырында олулар; ооң бир холунда – саваңныг суглуг бичии аякчыгаш,

5 Хар кадын болгаш өске-даа чугаалар

а өске холунда – дой хоолайжыгаш. Ол оол саваң көвүктерин үндүр үрүп олурар, манза чайганып, көвүктер агаарга тарай ужугуп, хүнге челээштиң бүгү өңнери дег янзы-бүрү өңнүг бооп көстүп турар. Оларның бирээзи хоолайжыгаштың ужунга астына бергеш, хаттың эзининден чиндиңейнип олурар. Саваң көвүү дег чиик кара хаважыгаш соңгу даваннарынга туруп алгаш, мурнуу даваннарын манзаже салып аар, а манза өрү ужуп үне бээр, хаважыгаш кээп дүшкеш, хорадап ээре бээр. Уруглар ооң-биле өлүржүп ойнаар, көвүктер чарлы бээр... Манза чайганып, көвүк чарлып турар – мээң ыржыгажым ол-дур!

– Ырың эки-даа бооп чадавас, ынчалза-даа чугааңның хөөнү муңгаргай-дыр! Кай дугайында ам база чаңгыс-даа сөс чок! А гиацинт чечектер чүү дээрил че?

– Хөнү сынныг, чараш, чиик үш угбашкы чурттап чораан. Бирээзи кызыл өңнүг платьелиг, ийигизи ак-көк өңнүг, үшкүзү кедергей ак платьелиг чүве-дир. Олар холдарындан четтинчипкеш, ай чырыында оожум хөл чанынга танцылаар турган. Угбашкылар эльфицер-даа эвес, ёзулук кыс кижилер-дир ийин. Агаарга чаагай чыт тарап, кыстар арыгже ажытталы берген. Чаагай чыт кедергей чытталган соонда, арыгдан үш өлгөн кижини хааржаа салдап үнүп келген; оларда чараш угбашкылар чыткан, а оларны долгандыр, дириг оттар дег, оттуг-курттар хонуп каап ужуп турган. Кыстар удуп чыдар бе азы өлүг бе? Чечектерниң чыды өлү берген деп турар. Кежээки коңга мөчээннер дээш эдип турар.

– Силер мени муңгарадыптыңар! – деп, Герда чугаалаан. – Силерниң коңгурактарыңар база аажок чытталып турар-дыр!.. Өлүп калган кыстар ам угаанымдан үнместей берди! Ах, таанда-ла Кай база чок апарган бе? Ынчалза-даа чер алдынга турган розалар ол ында чок деп турлар!

– Динь-дон – деп, гиацинтилерниң коңгурактары эде берген. – Бис Кай дээш этпейн тур бис. Ону билбес-даа бис! Боттарывыстың ырывысты эдип тур бис, өске ыр билбес бис!

Герда оон кылаңнаан ногаан оът-сигенде чырып турар алдын хадыыр-сарыгга чеде берген.

– Эй, бичии чырык хүнчүгеш! – деп, Герда аңаа чугаалаан. – Мээң кады өскөн эжимни кайыын дилээримни билер сен бе, айтып берем?

Хадыыр-сарыг улам чырыш кылынгаш, уругже көрнүп келген. Ооң ырлап берген ыры тулган эки-даа болза, чүгле ол ырда Кай дугайында чаңгыс-даа сөс чок болган.

– Эрте час. Бичежек херим иштинче чырык хүн ээлдек хүннеп турар. Кожаларның хериминиң иштинге чыпшыр турар ак хана чанында хараачыгайлар ужуп турар. Ногаан оът-сигенде хүн караанга алдынналдыр чайыннаан баштайгы сарыг чечектер көстүп келген. Херим иштинге олулар дээш кырган эне үнүп келген; ооң уйнуу, ядыы хөдел кыс, аалдап чорааш, эеп келгеш, шугаганчыны ошкап турар. Кыстың ошкаашкыны алдындан-даа үнелиг – сеткил-чүректен кээп турар. Алдын – ооң эриннеринде, алдын – ооң чүрээнде. Ол-ла-дыр – деп, хадыыр-сарыг төндүргөн.

– Мээң күжүр кырган-авам! – деп, Герда улуг тынган. – Ол мени кайы хире сактып, ийлеп турарыл! Кай дээш муңгараанындан дудак чок! Ынчалза-даа удавайн эеп кээр мен, Кайны эдертип эккээр мен. Чечектерден ам чүве айтырган ажыы чок-тур – олардан чүнү-даа чедип албас-тыр мен, олар чүгле буттарының ырларын билир-дир.

Ынчангаш маңнап ыңай боор дээш юбказын көдүрө баглап алган, ынчалза-даа нарциссти ажа халыыр деп турда, ол чечек ооң буттарынче хапкан. Герда доктаап, узун чечекче көргөш:

– Сен кандыг-бир чүве билир сен бе? – деп айтырган.

Оон харыы манап, чечекче ээге берген. Нарцисс уругга чүү дээнил?

– Бодумну көрүп тур мен! Бодумну көрүп тур мен! О, чыдымның чаагайын!.. Бедик черде, шуут-ла крыша адаанда бичии өрээлде шала кеттинген танчычы кыс турар. Ол кыс бирде чаңгыс бут кырынга деңин тудуп, бирде ийи бут кырынга быжыг туруп, буттары-биле бүгү делегейни басып турар – чүге дээрге ол кыс – меге көстүүшкүн ышкажыл. Холунда тудуп турары ак пөсче хөнекте сугну ол кудуп турар – ооң платъезиниң хөрээ ол-дур. Арыг болуру – эң дээди чарашкаас! Ак юбкажыгашты ханаже киир хаккан кадагда аскан; ону база хөнекте суг-биле чуггаш, крыша кырында кургадып каан. Ам ол кыс кеттинип, платъениң аккырын онзалап демдеглээн чырык-сарыг аржыылды мойнунга баглап тур. Бир бутчугаш база катап агаарже өрү киискип үндү! Бодунуң сывында чечек дег, ооң өске будунда дорт турарын көр даан. Мен бодумну көрүп тур мен, бодумну көрүп тур мен!

– Меңээ ол барык хамаан чок! – деп, Герда чугаалаан. – Меңээ ону чүү дээш чугаалаар чүвөл?

Ынчангаш ол садтан маңнап үнүпкен.

Хаалганы чүгле дээктеп каан болган. Герда дадарык дээкти тыртыптарга, ол чылып, ажыттына берген, а уруг кызыл-даван боду орук-биле маңнап чорупкан! Герда үш-даа катап хая көрнүрге, кым-даа ону сүрбейн турар болган. Адак соонда ол турупкаш, даш кырынга олуруп алгаш, долгандыр көрдүнгөн: чай эрте берген, даштын орай күс дүшкен болган, а кырган кадайның хуулгаазын, хүн кезээде чырыыр, чылдың бүгү үелеринде чечектер частыр садында ындыг дээрзи канчап эскертинер!

– О, Бурганым! Саадаан деп чүвемни! Даштын күс дүшкен-дир! Дыштаныр чай чок-тур! – дээш, Герда база-ла басып чорупкан.

Ооң кээргенчиг, пат турупкан буттарының аарыырын чүү дээр! Агаарның соогун, шыгын канчаар! Талдар бүрүлери шуут саргарып, оларже туман улуг-улуг дамдылар бооп дүжүп турган; а бүрүлөр тоглап бадып-ла турган. Чүгле тенниг чадаң үнүш кыжыраң каттар-биле шыптыныпкан. Бүгү чырык чер бүрге, муңгаргай кылдыр көзүлгөн!

Дөрткү чугаа

Тажы болгаш даңгына

Герда катап база дыштанып олуруп аар ужурга таварышкан. Ооң чиге мурнунда хар кырында улуг кускун шурай аарак кылаштап турган; ол куш уругже үр-ле көрүп, бажын олче согаңнадып-согаңнадып, амна чугааланып эгелээн:

– Куоңг-куоңг! Эк-ии-ве-ңерр!

Кускун кижидылынга оон арыг чугаалап шыдавас болган, ынчалза-даа уругга эки чүвө күзээн-не боор, ооң чырык чер кырында кара чааскаан кайнаар ырбаалап бар чыдарын айтырган. «Кара чааскаан» деп сөстөрүни Герда кончуг эки дыңнаан база оларның утказын ханызы-биле медереп билген. Кускунга бодунуң бүгү чуртталгазын чугаалап бергеш, уруг ооң Кайны көргөн-көрбээнин айтырган.

Кускун бажын боданган шинчилик чайгаш:

– Чадавас, чадавас! – дээн.

– Канчап? Ылап бе? – деп, уруг алгырыпкаш, кускунну ошкаашкыннары-биле албыктырып каар часкан.

– Оожум, оожум! – деп, кускун харыылаан. – Сээң Кайың ол боор деп бодап тур мен! Ынчалза-даа ол ам сени бодунуң даңгыназы-биле кады уттупкан боор.

– А ол даңгына-биле кады чурттап турар бе? – деп, Герда айтырган.

– Мени дыңнап көр – деп, кускун чугаалаан. – Чүгле силерниң дылыңарга чугаалаары меңээ дыка-ла берге-дир! Бир эвес кускун дылы билир турган болзуңза, сеңээ бүгү чүвени четче-долу чугаалап бээр ийик мен.

– Чок, мени кым-даа дылыңарга өөрөтпээн – деп, Герда чугаалаан. – Кырган-ава – ол билир! Мен база дылыңны билир боорум кай!

– Ажырбас – деп, кускун оожургаткан. – Багайтыр-даа болза, шыдаар шаам-биле чугаалап берейн.

Ынчангаш ол бодунуң билир-ле бүгү чүвезин чугаалап берген.

– Бистиң чурттап турарывыс хаанналгада кижичугаалап шыдавас угаанныг даңгына бар. Ол чырык чер кырында бүгү солуннарны номчуп каапкан, а чүнү номчаанын ам уттупкан – ындыг угаанныг! Бир-ле катап ол дүжүлгезинге саадапкаш – а аңаа олуарында, улустуң чугаалажыры дег, хөглүг чүве эвээш-ле болгай – «Ашакка барган болза» деп ырны ырлап олурган. Оон ол «А, шынап-ла ынчалза чүл?» деп бодааш, ашакка барыксай берген. Ынчалза-даа даңгына бодунуң ашаа кылдыр ооң-биле чугаалажырга, харыылап шыдаар, чүгле сыңзыырынга өйлөшпес кижичилип алыксаан – угааны чедишпес, улуургак ашак-биле чурттаары чалгааранчыг-ла болгай! Барабаннап тургаш, бүгү дүжүметтерни чыыпкаш, даңгынананың күзел-соруун оларга чарлаан. Олар шупту аажок сеткил ханып: «Биске кончуг тааржыр шиитпир-дир! Ол дугайын боттарывыс-ла чоокта чаа бодап турдувус» – дээннер.

– Ол бүгү ылап шын болган чүве – деп, кускун немеп каан. – Өргээде мээң душтуум бар, кижилер холунга өөрөнгөн, өргээде шөлээн селгүүстөп базып турар куш чүве – ол бүгүнү мен оон билип алдым. (Кускуннуң душтуу каарган турган – кым-даа болза бодунга дөмей кадай алыксаар болгай.)

Даартазында бүгү солуннар чүректер дүрзүлери-биле минчип каан база даңгынаның ат-сывының эге үжүктерин парлап каан арыннарлыг үнүп келген. Солуннарда аянынг даштыкы хевир-шырайлыг аныяк эр кижиги бүрүзү өргээге келгеш, даңгына-биле чугаалажып болур деп чарлаан болган. Бодун бажыңында дег хостуг алдынар, эң чечен деп санадыр кижини даңгына ашак кылып алыр! Ийе-ийе! – деп, кускун катаптаан. – Ол бүгү, мээң мында сээң мурнунда олуарарым дег, ылап шын болган. Чон өргээже сөктүп эгелээн, улус баскылажып, иткилежип турган, ынчалзажок бирги-даа, ийиги-даа хүнде херек бүтпээн. Кудум-чуга бүгү күдээлер чеченчидир чугаалап турза-даа, өргээниң эргинин арта басып, мөңгүн каасталгалыг гвардейжилерни, алдын каасталгалыг чалчаларны көрүп кааш-ла, аажок делгем, чырык залдарже кирип келгеш-ле, аңгадай бээр болган. Даңгынаның саадааны дүжүлгеже чоокшулап келгеш, чүгле ооң сөөлгү сөстөрүн катаптаарыңга өй болганнар, а аңаа ооң херээ шуут чок турган! Шынап-ла, оларның бажын төөредип турар чүве бар-даа дег! А хаалга даштынче үнүп келгеш, үнү үнүп кээр турганнар. Хаалгадан өргээниң эжиинге чедир күдээлерниң узуну аажок оочуру, дыйлаңнаан кудурук дег, шөйүлгөн турган. Мен бодум ону аңаа көрүп турган мен. Күдээлер аштап-суксап пат боорга-даа, оларга өргээден бир аяк суг безин үндүрүп бербес чорду. А шору угаанныглар харын бутербродтар хүнезинненип алган болур, ынчалза-даа хыныыр чүвелериң кожалары-биле чемин үлешпейн, иштинде «Болар аштазын, арыптарга, даңгына оларны тоовас!» деп бодаар турган.

– А Кай канчалды, Кай? – деп, Герда айтырган. – Ол кажан чедип келди? Кудалап турду бе?

– Адыр! Адыр! Ам бис аңаа чедип келдивис! Үшкү хүнде чуузазы чок, аът-даа мунмаан улуг эвес кижиги чадаг басып келгеш, дорт-ла өргээже кире берген. Ооң карактары сээңни дег чайынналып турган, а бажының дүгү узун, кеттингени бөдүүн болган.

– Ол Кай-дыр! – деп, Герда өөрүй берген. – Мен ону тып алдым! – оон ол адыштарын часкап эгелээн.

– Ол ооргазында чүктешкилик чораан – деп, кускун уламчылаан.

– Чок, ол дээрге шанакчыгаш боор – деп, Герда чугаалаан. – Кай бажыңыңдан шанакчыгаштыг чорупкан чүве.

– Чадавас-чадавас! – деп, кускун чугаалаан. – Топтап көрбээним-

не шын. Ынчаарга мээң душтуумнуң чугаазын ёзугаар ол кижиге өргээниң хаалгазын дамчыштыр кирип келгеш, мөңгүн каасталгалыг гвардейжилерни көрүп кааш, бичии-даа эгенмейн, бажын согаш кылгаш: «Маңаа чада кырынга турары чалгааранчыг-ла боор, мен ооң орнунга залче кире берейн» – дээн. Залдарның шуптузун чырык шыва алган; ында ызыгууртаннар идик чок кылаштажып, алдын тавактарда аъш-чем үлөп турган – канчап-даа оон байырланчыг болбас! А демги аныяк оолдуң сапыктары кызырткайнып турган, ынчалза-даа ол эгенмээн.

– Ол дээрге ылап-ла Кай-дыр! – деп, Герда алгырыпкан. – Чаа сапыктарлыг чорупканын билир мен. Кырган-авага кээп чорда, кызырткайнып турган чүве.

– Ийе, аажок кызыраар чорду! – деп, кускун уламчылаан. – А ол оол даңгынага дидими-биле чоокшулап келген; даңгына аргыыр херексел дугую дег кончуг улуг борбак жемчуг кырында олурган, а долгандыр өргээниң агайлары болгаш кавалерлери боттарының хөделдери-биле, ол хөделдериниң чалчалары-биле кады турган чүве. Даңгынадан ырадыр, эжик-хаалгаже чоокшуладыр турган улустуң сыңзыын, улуургаарын канчаар сен. Хөделдерниң чалчаларына бараан болуп, хаалгачылап турган айбычыже кижиге кортпайн көөр арга чок – ол хире адыргак! Хаандан хаалгачы кончуг деп чүве ол ыйнаан.

– Коргунчуун аа – деп, Герда чугаалаан. – А Кай канчалды, даңгына-биле өгленчип алды бе?

– Кускун эвес турган болзумза, дүгдеглиг бодум-на даңгынаны кадай кылып алыр ийик мен. Демги оол даңгына-биле чугаалажып эгелээш, мен кускун дылы-биле чугаалаарымда дег, аянныг чугаалаар болган, меңээ душтуум ынча дээн чүве. Ол бодун аажок хостуг, эки алдынып, даңгынаны кудалаар дээш эвес, а угаанныг чугаалар дыңнаар дээш келгенин медээлээн. А оон чүү боор, даңгына-даа оолга, оол-даа даңгынага таарышкан!

– Ийе-ийе, ол Кай-дыр! – деп, Герда чугаалаан. – Ол аажок угаанныг оол! Арифметиканың дөрт кылдыныын, артында-ла үүрмек саннар-биле кады билир чүве! Ах, мени өргээже үдеп чедирип көрөм!

– Чугаалаарга-ла белен – деп, кускун харыылаан, – а канчап ону кылырыл? Адыр, мен душтуум-биле чугаалажып көрейин, ол бир-ле аргазын тып, биске сүмеден катсын. Сени дораан-на өргээже

кириптер деп бодадың бе? Ол дээрге ындыг амыр эвес херек-тир, сен ышкаш уругларны ынаар кирип де!

– Мени кириптер! – деп, Герда бүзүрөткөн. – Кай чүгле мени мында турар деп дыңнап каар болза, дораан-на сүрүп маңнап кээр!

– Борта мени манап тур шиңме – дээш, кускун бажын чайгаш, ужуп чоруй барган.

Ол орай кежээ ээп келгеш:

– Куоңг-куоңг! Мээң душтуум сеңээ муң катап мөгейип тур база бо кескинди хлебти чорутту. Ол ону чем кылыр өрээлден оорлап алган – ында хлеб эмгежок, а сээң аштааның аажок боор!.. Кызыл-даван кижги, өргээже кирип шыдавас сен – мөңгүн каасталгалыг гвардейжилер биле алдын каасталгалыг чалчалар сени кирип өлбөс. Ынчалза-даа ыглава, ынаар черле кире бээр сен. Мээң душтуум даңгынаның удуур өрээлинче артыкы эжиктеп канчаар кире бээрин, дүлгүүрнү кайыын алырын билер.

Оон олар садче киргеш, күскү сарыг бүрү шыпкан узун аллеялар биле базып чорупкан. Кажан өргээниң соңгаларында бүгү оттар сүрүштүр өже бээрге, кускун уругну шала ажык бичии эжикче киире берген.

Герданың чүреккейи коргуушкундан база четтикпейн өөрүшкүлүг манаарындан кедергей-ле соп турган! Бир-ле багай чүве кылыр деп турган-даа ышкаш болган, а ол чүгле Кай мында бе дээрзин билип алыксаан-на болгай! Ийе, ол мында турар ужурлуг! Оолдуң угаанныг карактарың, бажының узун дүгүн, хүлүмзүрүүн... уруг кончуг эки сактып келген. Розалар дөстөриниң чанынга кожа олурда, оол аңаа канчаар хүлүмзүрүп туржук! А ам уругну көрүп кааш, ооң ол дээш кайы хире узун орукту эрткенин дыңнап кааш, бүгү өг-бүлө улузунуң ол дээш кайы хире муңгарааның билип кааш, оол канчаар өөрүүр деп! Ах, уруг коргуушкундан, өөрүшкүден эмин эрттир хөлзөп турган.

Ам олар чаданың шөлүндө келген; шкафта чырыткы хып турган, а шалада азырал каарган ол-бо талаже көрүп каап олурган. Герда олура дүшкөш, кырган-аваның өөрөткени дег, мөгейгилээн.

– Мээң душтуум силерниң дугайыңарда хөй-ле эки чүүл чугаалады, фрекен!¹ – деп, азырал каарган чугаалаан. – Силерниң дыка солун, ужуралдар-биле байлак, эрестиг чуртталгаңар – ам илередип чугаалап турары дег – сагыш-сеткилди доюлдуруптар-дыр! Чырыткыны тудуп ап

¹ Фрекен – аныяк кыс дээн уткалыг

көрүңерем, а мен мурнуңарга чорууйн. Дорт орук-биле чоруптаалы, маңаа кымга-даа таварышпас бис!

– А мен бодаарымга, бир-ле кижичи соовуста чоруп ор ышкаш! – деп, Герда чугаалаан. Ол-ла өйде ооң чаны-биле кандыг-ла-бир хөлөгелер барык дааш чокка караңайнып эрте берген: киискээн челдерлиг, чиңге буттарлыг аъттар, оларны мунган аңчылар, эр-херээжен ат-сураглыг улус.

– Ол дээрге дүштерде хей чүвелер-дир! – деп, азырал каарган тайылбырлаан. – Олар дээди, хүндүлүг улустуң бодалдары аңнаашкынче барзын дээш бээр кээп турар. Биске харын эки болган-дыр – удуп чыдарларны топтап көрүп аары эптиг болур! Ындыг-даа болза, алдар-хүндүгө четкеш, өөрүп четтириичел болуруңарга идегеп тур мен!

– Билдингир херек-тир, ынчанмайн канчаар! Ындыг болур ужурлуг-даа! – деп, арга кускуну чугаалаан.

Ынчан олар ягаан-кызыл торгу-биле шап даарап, чечектер-биле аргып каастап каан бирги залче кирип келгеннер. Уругнуң чаны-биле катап база хей чүвелер караңайнып эрткилээн. Оларның дүргенинден ол аъттыг кижилерни топтап көрүп четтикпээн. Бир зал өскезиден каас-коя, кижичүгле аңгадаарыңа өйлежир болган. Адак соонда олар удуур өрээлге келген; дээвиир улуг үнелиг хрусталь бүрүлери кончуг улуг пальма ыяшты сагындырган; ооң ортузундан чоон алдын ун бадып, ында лилия хевирлиг ийи орун азып каан болган. Бир орун ак өңнүг, ында даңгына удуп чыткан, өскези кызыл өңнүг, Герда оон Кайны тып алыксаан. Уруг кызыл салбактарның бирээзин бичии чайладыр идипкеш, хүрең чушкуу көрүп каан. Бо Кай-дыр! Уруг оолду дыңзыдыр кый депкеш, чырыткыны мырыңай-ла ооң арнынче чоокшуладыр туткан. Хей чүвелер шимээн-дааш-биле ыңай болган. Тажы оттуп келгеш, көрнүп келген... Ах, ол Кай эвес болган!

Тажы Кайга чүгле чушкуузундан дөмей, база-ла ол дег аныяк, чараш оол болган. Ак лилия орундан даңгына бакылап келгеш, чүү болганын айтырган. Герда ыглапкаш, бодунуң бүгү төөгүзүн, ооң иштинде кускун, каарганның аңаа кандыг дуза чедиргенин чугаалап берген.

– Ах, сени-даа, күжүрнү! – деп, тажы биле даңгына чугаалааш, кускун биле каарганны мактап кааш, оларга килеңневейн турарын дыңнаткан. Чүгле моон соңгаар ынчалбазын дээш, харын-даа оларны шаңнаксай бергеннер.

– Хостуг куштар болуксаар силер бе? – деп, даңгына айтырган. – Азы өргээниң кускун-каарганнары деп албан-дужаал эдилеп, аьш-чем артынчызы-биле долу хандырылгага турар силер бе?

Каарган, кускун мөгөйгөш, өргээге турар албан-дужаал дилээн-нер. Олар кырыыр назын дугайында бодап:

– Кырый бергөш, бүзүрелдиг аьш-чемниг болза эки! – дээннер.

Тажы туруп, бодунуң орун-дөжээн Гердага чайлап берген; ол аңаа амдыызында оон өске чүнү-даа кылып берип шыдавас болган. А уруг холдарын бөле салгаш, «Бүгү кижилерниң база дириг амытаннарның буянныын!» деп бодангаш, карактарын шийип, тамчыктыг удуп калган. Хей чүвелер катап база удуур өрээлче ужуп келген, ынчалза-даа олар ам Бурганның төлээ-ангелдеринге дөмейлежи, Гердаже бажын согаңаткан Кайны бичии шанакчыгашка сөөртүп бар чытканнар. Харалаан, ол бүгү чүглө дүш болуп, уруг оттуп кээрге, чиде берген.

Даартазында Гerdаны торгу, хилиң-биле хепкергөш, өргээге күзээнин езугаар артарын чөпшээрээннер. Уруг аңаа чежеге-даа чедир эки чурттап болур турган, ынчалза-даа каш хонук аалдааш, аңаа аьттарлыг терге биле эжеш идиктер бээрин дилээн – ол база катап чырык чер кырындан бодунуң кады ойнап өскөн эжи оолду дилеп чоруптарын күзей берген.

Гердага идиктер, уштук, кайгамчык чараш платье бергеннер, а кажан уруг бүгү улус-биле байырлажып аарга, хаалгаже тажы биле даңгынаның сылдыстар дег чайынналган сүлде демдектерин кадап каан алдын чууза чуглуп келген. Улаачы, хөделдер болгаш фореиторларның² – аңаа фореиторлар база берген чүве-дир – баштарында алдын оваадайлар көөргеттингензиг көзүлген. Тажы биле даңгына боттары Гerdаны чуузага олурткаш, орук-суур менди-чаагай боорун күзээн. Кадайланып ап четтигипкен арга кускуну уругну баштайгы беш километрде үдеп, чуузага ооң чанынга олурган – ол аьттарга ооргазын көргүзүп олуруп шыдавас болган. Азырал каарган хаалгада чалгыннарын хаккыладып артып калган. Каарган Гerdаны үдеп чорбаан, чүге дээрге өргээде албан-дужаал эдилээш, хөлүн эрттир хөй аьш-чем чип эгелээн үезинден бээр бажы аарып, хин-чектенип турган. Чуузаны чигирлиг крендельдер-биле, а олут адаанда

² Фореиторлар – дөрт болгаш оон хөй аьт кошкан чуузаның мурнунга чоруур аьттыг кижилер

хааржакты чимистер болгаш пряниктер-биле долдур дыгып каан болган.

– Байырлыг! Байырлыг! – деп, тажы биле даңгына алгыржып чыдып калган.

Герда ыглап бадырыпкан, каарган база. Олар баштайгы беш километрни ынчалдыр эрткеннер. Ынчан уруг-биле кускун база байырлашкан. Чарлыышкын аар-берге-ле болган! Кускун ыяшче ужуп үнгеш, хүн дег чайыннаан чууза көзүлбейн баргыжеге чедир, дас кара чалгыннарын далбаңнадып олурган.

Бешки чугаа

Дээрбечи уруг

Герда дүмбей эзимче кирип келген, а чууза хүн дег чайынналгаш, дээрбечилерге көскүлөң апарган. Олар туттунуп шыдавайн: «Алдын! Алдын!» – деп алгыржып, халдап келген. Аъттарны чүгенинден тудуп алгаш, бичии фореиторларны, улаачы биле хөделдерни өлүрүп каапкаш, Герданы чуузадан үндүр тыртып алганнар.

– Шорузун мооң, магалыы аажок, семис. Тооруктар-биле тоттур чемгерип каан! – деп, узун кадыг салдыг болгаш астынчак селбегер кирбиктерлиг дээрбечи кадай алгырган. – Семис-шыырак дөтпө хураган-на! Каям, амданын шенеп көөр-дүр!

Оон ол чидиг кылаңнааш бижек уштуп эккелген. Коргунчуун чүү дээр!

Хенертен дээрбечи кадай:

– Ай! – деп алгырыпкан. Ону ооргазынга чүктөп алгаш чораан бодунуң-на уруу кулаандан ызырыпкан болган. Ол болза хай-чагырга чок, турамык уруг чүве-дир.

– Ах, кулугур! – деп, уругнуң авазы алгырган, а Герданы өлүрүп четтикпейн барган.

– Бо уруг мээң-биле ойнаар! – деп, бичии дээрбечи чугаалаан. – Ол меңээ бодунуң уштуун, чараш платъезин уштуп бээр, орун-дөжээмге мээң-биле кады удуур.

Ынчангаш ол авазын катап база ызырыптарга, демгизи өрү шурааш, турган черинге долганып эгелээн. Дээрбечилер тадыладыр каттырышкан:

– Шымбайын, уруу-биле кады шурап турда, амыр-дыр бо!

– Мен чуузага олуруксап тур мен! – деп, дээрбечи уруг алгыргаш, күзээнин чедип алган – ол болза эмин эрттир чассыг, дедир уруг чүве-дир.

Ол Герда-биле кады чуузага олурупкаш, шыргай эзимче төжектер, дөңгелчиктер кырлап халдып чорупкан. Дээрбечи уругнуң узуну Герда-биле дең, ынчалза-даа күштүг-шыырак, эгиннери делгем, зът-кежи хүрерип көстүр болган. Ооң карактары шуут-ла кап-кара, чүгле муңгаргай көрүштүг.

Ол Герданы куспактааш:

– Мен сеңээ хорадаваан шаамда, олар сени черле өлүрбес! А сен даңгына сен бе? – дээн.

– Чок! – деп, чер кезип чоруур уруг харыылааш, чүнү көрүп эрткенин, Кайга кайы хире ынаан чугаалап берген.

Дээрбечи уруг олче бодамчалыг көргөш, бажын бичии согаш кылгаш:

– Мен сеңээ хорадай-даа берзимзе, олар сени өлүрбес – мен сени бодум өлүрүп каар мен! – дээн.

Оон ол Герданың карааның чажын чоткаш, ийи холун ооң экизи аажок, чылыг, чымчак уштуунче чажыра супкан.

Чууза доктаай берген; олар дээрбечилер шивээзиниң иштинче кирип келген. Шивээ улуу аажок тиглерлиг болган, оортан кускун-каарган ужуп үнүп турган; та кайыын чүве, улуг бульдог ыттар үне халчып келгеш, бүгү улусту тудуп чиир дээн дег, каржыландыр көрүп тургулаан, ынчалза-даа чөпшээрел албаан болгаш, ээрбээннер.

Шала бузулган, хөө-биле шыптынган ханаларлыг болгаш даш шалалыг улуг залдың ортузунда от чалбыраашталып, ыш дээвиирже көдүрүлгөш, үнер черин боду тывар ужурлуг турган; от кырында улуг пашта быдаа хайнып, шиштерде койгун-тоолай хаартынып турган.

– Сен маңаа мээң-биле удуур сен, мээң аң-мең азыраар черим чанынга! – деп, дээрбечи уруг Гердага чугаалаан.

Уругларны ашкарып-чемгерип каарга, олар хевистер-биле шыпкан тараа саваңы чадып каан боттарының булуңунче чоруй барган. Бедикте адагашчыгаштарда чүс ажыг көге-буга олурган; олар шупту удуп калган ышкаш сагындырза-даа, уруглар чедип кээрге, бичии шимчеп эгелээннер.

– Шупту мээңи-дир! – деп, бичии дээрбечи чугаалааш, бир көге-буганы даванындан тудуп алгаш, силгиптерге, куш чалгыннарын далбаңнаткылаан. – Ма, ошкап каг мону! – деп алгыргаш, ол куш-биле Герданың мырыңай арнынче иткилээн. – А мында арганың мегечилери олулар! – деп, ыяш хана-карак кажаа артында, хананың бичии ыйгыл черинде олулар ийи көге-бугаже айыткаш, уламчылаан. – Болар болза арганың мегечилери-дир! Оларны хааглыг черге тутпас болза, ол дораан ужуп чоруй баарлар! А бо мээң чаптанчыг кырган амытаным-дыр! – Уруг кылаңнааш моюн баа-биле ханада баглап каан ивини мыйызындан тырткылаан. – Ону база багга тургузар херек, оон башка дезе бээр! Кежээниң-не ооң мойнун чидиг бижек-биле кичигелээр-дир мен – ол дендии коргар!

Ынча дээш, дээрбечи уруг ханада тигден узун бижек уштуп алгаш, ивиниң мойнунга суйбай аарак дээскен. Хөөкүй дириг амытан тепкилени берген, а уруг каттырбышаан, Герданы дөжекче сөөрткен.

– Сен бижек хойлап алгаш, удуур сен бе? – деп, ооң чидиг бижээнче хыйыртааш, Герда айтырган.

– Кезээде! – деп, дээрбечи уруг харыылаан. – Чүү болу бээрин кым билир боор! А сен меңээ Кай дугайында болгаш чырык чер кырынга чорук кылып чорааның дугайында катап база чугаалап бер!

Герда чугаалап берген. Арганың көге-бугалары клеткада оожум мукулажып олурган; өске көге-бугалар дем-не удуп калган; бичии дээрбечи бир холу-биле Герданың мойнун ораай тудуп алгаш, өске холунга бижээн туткаш, хаарыктай берген, а Герда ол ону өлүрүп каар бе азы диригге арттырып каар бе деп билбес болгаш, караан шийип шыдаваан. Дээрбечилер отту долгандыр олуруп алгаш, ырлажып, арагалап турган, а дээрбечи кадай дукпуртуланып шаг болган. Ол бүгүже көөрге, күжүр уругга коргунчуун чүү дээр!

Хенертен арганың көге-бугалары мукулажып эде берген:

– Курр! Курр! Бис Кайны көргөн бис! Ак дагаа ооң шанак-чыгажын чүктеп алган чорду, а ол боду Хар кадынның шанаанда олурду. Бис – куш төлдери уявыска чыдырывыста-ла, олар арга кыры-биле ужуп эрте берген; кадын бисче тыныптарга, бис ийиден өскелеривис доңуп өлүп калган! Курр! Курр!

– Чүү деп тур силер? – деп, Герда алгырыпкан. – Хар кадын кайнаар ужуп чорупту?

– Ол Лапландияже ужупкан боор, мөңгө хар, дош ында-ла болгай. Багда турар ивиден айтырып көрөм!

– Ийе, ында мөңгө хар, дош бар, экизин чүү дээр! – деп, иви чугаалаан. – Аңаа сен кыдыг-кызыгаар чок кылаңнашкан доштуг оргулааштарга хостуг шурап чоруур сен! Ында Хар кадынның чайгы чадырын тип каан, а ооң доктаамал чурттаар ордузу Соңгу полюс чоогунда, Шпицберген ортулукта!

– О, Кай, мээң эргим Кайым! – деп, Герда улуг тынган.

– Оожум чыт! – деп, дээрбечи уруг чугаалаан. – Оон башка бижектеп каар мен!

Эртенинде Герда аңаа арганың көгө-бугаларындан дыңнаан чүвезин чугаалаан. Бичии дээрбечи Гердаже бодамчалыг көргөш, бажын согаш кылган:

– Че ыңдыг-дыр!.. А сен Лапландия кайда дээрзин билир сен бе? – деп, ол ооң соонда ивиден айтырган.

– Менден өске кым ону билирил! – деп, иви харыылааш, карактары кылаңайны берген. – Мен аңаа төрүттүнгөш, өскөн мен, харлыг оргулааштарга халып-шурап турган мен!

– Ынчаарга дыңна! – деп, дээрбечи уруг Гердага чугаалаан. – Көрүп көр, бистиң улузувус чоруй барган-дыр; бажында чүгле авам арткан; бичии болгаш, ол улуг шилинден ижипкеш, удумзурай бээр – ынчан мен сеңээ бир-ле чүведен кылып бээр мен!

Уруг оон дөжээнден тура халааш, авазын куспактап, ооң салындан шеле тыртыпкаш:

– Экии, мээң бичии хунажыым! – дээн.

А авазы ооң думчуунче улай-улай согуптарга, уругнуң думчуу баштай кыза берген, оон көгерип калган, ынчалза-даа ол бүгү эргеледип-чассытканы болуп турган.

Ооң соонда, кажан кырган кадай шилинден харамдыгып ижип алгаш, хаарыктай бээрге, дээрбечи уруг ивиге чеде бергөш, мынча дээн:

– Сээң-биле ам-даа үр ойнап-хөглөп болур турдум! Чидиг бижек-биле кичигелээрге, дыка-ла каттырынчыг көстүр турдуң! Че, ыңдыг болур ыйнаан! Мен сени чежип, хосталгаже салыптайн. Бодуңнуң Лапландияңче дезе берип болур сен, ынчалза-даа ол дээш бо уругну Хар кадынның өргээзинче чедирип каар ужурлуг сен, ында ооң кады ойнап өскөн эжи бар-дыр. Ооң чүнү чугаалаанын дыңнадың бе? Дыңзыдыр

чугаалап турду, а сен аажок кичээнип дыңнаалаарыңа ынак ийик сен.

Иви өөрээнинден өрү шурагылаан. Дээрбечи уруг Герданы ивиге олурткаш, айыыл чок боору-биле быжыглай шарып каан, эптиг, чымчак олут болур сыртыкчыгаш база салып берген.

– Ындыг болгай аан – деп, ол улаштыр чугаалаан. – Алгы идиктериң дедир ап ал – соогу аажок болур эвес бе! А уштукту арттырып айын – чаражы кончуг-дур! Ынчалза-даа сени доңурбас мен – авамның улуг хол-хавын ап ал, олче холуңну шенээңге чедир суп алыр сен! Ол-дур, ам сээң холдарың мээң дүрзүнчүг авамныы дег апарды!

А Герда өөрээнинден ыглап турган.

– Улус ыглаарга, хөңнүм чок! – деп, бичии дээрбечи чугаалаан. – Ам сээң көрүжүң хөглүг апаар ужурлуг! Ма, ийи хлеб биле хаван эъди! Че чүл? Аштавас боор сен аа?!

Аъш-чемни ивиге арттыпкан. Оон дээрбечи уруг эжиин ажиткаш, ыттарны бажыңче кирип, ивини баглаан хендирни чидиг бижээ-биле үзе кезипкеш, аңаа:

– Че, дүргеде! Уругну камнаар сен көр! – дээн.

Герда бичии дээрбечиже улуг хол-хаптыг ийи холун сунуп, байырлажып алган. Иви төжектер, дөңгелчиктер кырлай, арга ажилдыр, тулаалар, ховулар кежир бар шаа-биле маңнап чорупкан. Бөрүлөр улужуп, кускун-каарган эдип, а дээр хенертен чыжырап, оттуг адагаштарны дүндүүштелдир үндүр октапкан.

– Мээң төрөөн соңгу чүгүм хаязы ол-дур! – деп, иви чугаалаан. – Хып турарын көр даан!

Оон ол дүне-даа, хүндүс-даа тура дүшпейн улаштыр маңнап чорупкан. Хлебтер-даа, хаван эъди-даа төнгөн, а оон Герда Лапландияга чеде берген.

Алдыгы чугаа

Лапланд херээжен болгаш финн херээжен

Иви чаржынчыг бажыңчыгаш чаныңга доктааган; крышазы черге чедир куду бада берген, эжииниң чавызындан кижилер үңгеп кирер бажыңчыгаш болган. Лапланд кадай үстүг дең чырыында балык быжырып, бажыңында чааскаан олурган. Иви аңаа Герданың бүгү төөгүзүн чугаалап берген-даа болза, бодунуң төөгүзү оранчок чугула

деп бодаан боор, баштай ону чугаалаан. Герда доңганындан көжүй берген, чүве-даа чугаалаар харык чок олурган.

– Ах, силерни-даа күжүрлерни! – деп, лапланд кадай чугаалаан. – Ам-даа узун орук эртер-дир силер! Хар кадынның дачазында чурттап, кежээниң-не ак-көк бенгал от кыпсып турары Финмаркка чедир чүс бежен ажыг километр эртер апаар. Менде саазын бар эвес, кадырган треска балыкка каш сөстен бижип берейн, а силер ону ол черлерде чурттап турар база канчаарын силерге менден эки айтып шыдаар финн херээженге чедирип бээр силер.

Герда чыннып, аштанып-чемненип алырга, лапланд кадай кадырган трескага каш сөс бижип бергеш, уругга балыкты эки кадагалаарын чагаан, а оон уругну иви ооргазынга быжыглай шарып каарга, соңгу чүк чурттуг хөлге катап база маңнап ыңай болган. Дээр катап база чыжырап, хуулгаазын ак-көк чалбыыштың адагаштарын аттыктыр үндүр октап турган. Иви Герда-биле Финмаркка чедир маңнап четкеш, финн херээженниң хоолайынче соктаан – чүге дээрге эжи безин чок кижиге болган! Ооң оран-савазының изиин чүү дээр! Финн херээжен, чолдак хирлиг кадай, боду чанагаш чыгыгы чоруп турган. Ол Герданың идик-хевин, хол-хавын дораан ушта тыртып каапкан – оон башка уруг албыгып каар ийик. Оон ивиниң бажынче дош бузундузу салып бергеш, кадырган трескада бижикти номчуп эгелээн. Ол бижикти долузу-биле үш катап номчааш, доктаадып алган, а оон тресканы пашче супкан – балыкты чүге чип болбас деп, а финн херээжен чүү-даа чүвени анаа салбас турган кижиге-дир.

Иви ынчан баштай бодунуң, а оон Герданың төөгүзүн чугаалап берген. Финн херээжен угаанныг карактарын чивеңнеткилээн, ынчалза-даа чаңгыс-даа сөс ыттаваан.

– Сен дыка угаанныг херээжен-дир сен – деп, иви чугаалаан. – Чаңгыс удазын-биле дөрт хатты баглап шыдаарыңны билер мен; кажан корабль башкарыкчызы шкипер бир дүүшкүннү чежиптерге, хат орук аайынче хадыыр, өске дүүшкүннү чежиптерге, агаар баксыраар, а үшкү, дөрткүзүн чежиптерге, коргунчуг шуурган көдүрлүп, корабльдарны чээргеннелдир буза шааптар. Сен бо уругга он ийи маадырның күжүн бээр суксундан кылып берген болзуңза? Ол ынчан Хар кадынны ажып тиилээр ийик!

– Он ийи маадырның күжүн! – деп, финн херээжен чугаалаан.

– А ооң ажыы бар бе?

Ынча дээш, ол полкадан улуг хөм дүрүг-ном ап алгаш, чада тудупкан; ында кандыг-ла-бир элдептиг үжүктөр бар болган; финн херээжен бижикти дериде бергижеге чедир номчаан.

Иви катап база Герда дээш дилег кылган, а Герда боду финн херээженче чаштар долган, чалынган карактары-биле көрүп кээрге, демгизи катап база карактарын чивеңнеткеш, ивини өскээр аппарат, ооң бажында дошту солулушаан:

– Кай шынында Хар кадында турар-дыр, ынчалза-даа оол оонуунга шуут-ла таарзынып, каяа-даа турарга, оон эки болбас деп бодап турар. А ооң чылдагааны – оолдуң чүрээ биле караанче кадалган көрүнчүк бузундуларында. Оларны ап кааппас болза, ол ам кажан-даа анаа кижини болбас, а Хар кадын ону чагырар күжүн арттырып аар – деп сымыранган.

– А сен ол күштү канчап-чооп-даа болза, узуткаары-биле Гердага дузалажыр сен бе?

– Ону бодундан артык күштүг кылып каап шыдапас мен. Ооң кайы хире өндүр улуг күштүүн көрбейн тур сен бе? Аңаа кижилер-даа, дириг амытаннар-даа бараан болуп турар-дыр. Ол кызыл-даван чер-делегейниң чартыын эргип кезип каапты! Ол дээрге бистен күш чээп алып хире эвес кижини-дир. Күчү-күш ооң буянныг, кем-буруу чок чаш чүрээнде-дир. Бир эвес ол боду Хар кадынның ордузунче кире бергеш, Кайның чүрээнде бузундуларны уштуп шыдапас болза, бис аңаа шуут дузалап шыдапас бис! Моон үш километр ырак черде Хар кадынның сады чаттылып эгелээр. Уругну ынаар аппарат, кызыл-кызыл каттарлыг улуг чадаң үнүш чанынга дүжүрүп кааш, саадавайн дедир чедип кел!

Ынча дээш, финн херээжен Герданы иви ооргазынга олуртуп каарга, хөлге-даа сыр маң-биле чүгүрүп ыңай болган.

– Ай, чылыг сапыктарым чок-тур! Ай, холум-хавы чок-тур! – деп, соокка кагыскаш, Герда алгырган.

А иви кызыл-кызыл каттарлыг чадаң үнүшке четпээн шаанда, доктаарындан сезинген. Аңаа уругну дүжүргеш, ооң эриннеринче ошкап каан, а бодунуң карактарындан борбак-борбак карак чаштары кылаңайнчып бадып турган, оон ол аттыктыр маңнап үнүпкен.

Күжүр уруг тос тостуң соогунда идии, хол-хавы чок, кара чааскаан арткан. Ол бар шаа-биле бурунгаар маңнапкан; аңаа уткуштур эжен-эңдерик кодан-майыктаан харжыгаштар ужуп үнүп-ле турган; олар дээрден батпаан – кудай көңгүс аяс, ында соңгу чүктүң хаяазы чалынналдыр чырып турган – чок, ол харжыгаштар Гердаже чер кыры-биле чүгүржүп, чоокшулаан тудум, улам-на улуг, борбак апарып турган. Герда кыпсыр шил адаанда улуг, чараш борбак харларны сактып келген, бо борбак харлар олардан оранчок улуг, коргунчуг, эң-не элдеп-чиктиг хевир-дүрзүлүг база шупту дириг болган. Ол дээрге Хар кадынның аг-шерииниң мурнакчы отрядтары турган чүведир. Чамдыктары улуг, дүрзүнчүг чараа-чеченнер, өскелери – чүс баштыг чыланнар, үшкүлери – селбегер дүктүг семис адыг оолдарын сагындырган. Ынчаарга олар шупту бир дөмей аккыр өңнүг чайынналып, шупту дириг борбак харлар болуп турган.

Герда «Бистиң Адавыс» деп мөргүлдү номчуп эгелээн; соогундан уругнуң тыныжы ол дораан дыгый туман кылдыр хуулуп турган. Ук туман улам митпейзе-митпейзе, ооң иштинден бичии, чырыткылыг төлээ-ангелдер аңгыланып үнүп эгелээн. Олар черни баскаш-ла, баштарында куяк бөрттерлиг, холдарында чыда биле камгалалдарлыг улуг, түрлүг төлээ-ангелдер бооп улгадып өзүп турган. Оларның саны көвүдеп бар-ла чыткан, а Герда мөргүлүн төндүрүптөргө, ону долгандыр дүк-түмөн аг-шериг чыглы берген. Төлээ-ангелдер коргунчуг хар дүрзүлөрни чыдага кадагылаптарга, олар муң-муң харжыгаштар кылдыр чуурлуп калган. Герда ам дидими-биле бурунгаарлап болур апарган; ангелдер ооң хол-будун суйбап бээрге, ол соокту-даа тоовастап калган. Уруг ам-на Хар кадынның ордузунга чеде берген. Ол үеде Кайның чүнү кылып турганын көрүптээли. Оол Герда дугайында черле бодаваан, а уруг шивээ мурнунда турар деп чүве ооң сагыжынга шуут кирбээн.

Чедиги чугаа

*Хар кадынның ордузунга чүц болуп турганыл
база ооң соонда чүц болганыл*

Хар кадынның ордузунуң ханаларын дүвүлүг хат хөртүктеп

тургузуп каан, а эжик-соңгаларын күштүг шуурганнар оюп кылып берген. Чүс-чүс улуг, соңгу чүктүң хаяазы чырыткан залдар улаштыр шөйлүп-ле турган, эң улуг зал хөй-хөй километр шөйлү берген. Шак ол аккыр, чайынналдыр чыраан ордуда ээнзиргей, соогун чүү дээр! Хөглээшкин бээр кажан-даа бакылап безин көрбээн. Маңаа оода-ла ында-хаая шуурганның хөгжүмүңгө үдеткен адыгларның танцы-самныг кежээзи эртип, ак адыглар чараш шимчээшкени болгаш соңгу даваннарынга кылаштап билири-биле шылгаттынып турган болза, чүү дээй эртик! Азы көзер ойнап, чокшуп-кыржып-даа турган болза, азы дилгижек эжишкилер аяк шайны аартап каап, хөөрежип олурган болза! Ынчалза-даа ындыг янзылыг чүүлдер маңаа кажан-даа болуп көрбээн! Соок, ээн, өлүг оран! Соңгу чүктүң хаяазы аажок шын хып үнүп, чырыдар, ооң чырыы кандыг минутада күштелип, кандызында кошкай бээрин ылапты-биле санап үндүрүп болур. Эң улуг ээн хар залдың ортузунда доңа берген хөл чыткан. Ооң дожу бир дески, кайгамчык шын хевирлиг муң-муң кезектерге бусту берген болган. Хөлдүң ортузунда Хар кадынның дүжүлгези бар; ол аал-оранынга турганда, аңаа саадапкаш: «Угаан-билигниң көрүнчүүнде олур мен» – дээр турган. Ооң бодалы-биле алырга, ол болза делегейде кара чаңгыс, эң эки көрүнчүк болур.

Кай доңганындан көгерип, барык-ла карарып калган, ынчалза-даа ынчап барганын эскербес-даа – Хар кадынның ошкаашкыннары ону соокка шыдамык кижини кылып каан, а ооң чүрээ боду борбак дош апарган. Оол сүүр баштыг калбак доштар-биле үрелдежип, оларны янзы-бүрү аргалар-биле эптей салып олурган. Ындыг оюн бар ийик – калбак манзажыгаштардан дүрзүлөр эптей салыр – ону кыдат нарын тывызык деп адаар. Кай база-ла дошчугаштардан янзы-бүрү нарын дүрзүлөр эптей салып, ону «угаанның доштуг оюну» деп адап алган. Ооң көрүжүн ёзугаар ол дүрзүлөр кайгамчык уран-шевер, а оларны эптей салыры – эң чугула кылыр ажыл бооп турган. Оолдун караанда хуулгаазын көрүнчүк бузундузу бар болгаш, ынчаар билип турганы ол! Кай дошчугаштардан бүдүн сөстөрни база эптей салып турган, ынчалза-даа ооң аажок күзээри «мөңгө» деп сөстү эптей салып чадап каан. Хар кадын аңаа: «Бир эвес ол сөстү эптей

салыптар болзуңза, бодуңну бодуң чагырар сен, мен сеңээ бүгү делегейни база чаа конькилерни белекке бээр мен» – дээн чүведир. Ынчалза-даа оол ук сорулганы канчангаш-даа, боттандырып чадап каан.

– Мен ам чылыг черлерже ужудуптум! – деп, Хар кадын чугаалаан. – Кара паштарже бакылап көрейн!

Кадын оттуг даглар – Везувий биле Этна вулканнарның аастары болур кратерлерни паштар деп турганы ол.

Ол ужуп чоруй барган, а Кай карак четпес ээн залга эге чааскаан артып калгаш, доштарже көрүп, боданып-ла турарга, ооң бажы чарлы бер часкан. Оол чаңгыс черге арны ак тос, өлүг чүве дег, шимчеш дивейн олурган. Донуп өлгөн кижидеп-даа бодап болур турган.

Ол үеде күштүг шуурганнарның оюп кылып кааны аажок улуг хаалгаже Герда кирип кел чыткан. Уруг кежээки мөргүлдү номчуптарга, хаттар, удуй-даа берген ышкаш, оожургай берген. Ол кончуг улуг, ээн дош залче доктар чок кирип келгеш, Кайны көрүп каан. Герда ону ол дораан танып каапкаш, оолдуң мойнундан халбактанып, дыңзыг кускактааш:

– Кай, мээң эргим Кайым! Ам-на сени тып алдым! – дээн.

А оол биез хевээр шимчеш дивейн, тоомча чок олурган. Герда ынчан ыглапкан; уругнуң изиг карак чажы Кайның хөрээнче кээп дүшкеш, чүрээнче кире бергеш, ооң доштуг картын эргизип, бузундуну эзилдирипкен. Кай Гердаже көрнүп келген, а уруг ырлап эгелээн:

Розалар чечектелген... Чаражын, чаражын!

Удавас чаш Христосту көрүп каар бис.

Кайның карааның чажы хенертен аттыктыр төктүп, оол дыка үр ишкирнип ыглаарга, бузунду карак чажы-биле катай агып үне берген. Ынчан ол Герданы танып кааш, аажок өөрээн.

– Герда! Мээң эргим Гердам!.. Сен мынча үр каяа чидип чордуң? А мен бодум каяа чорааным ол?! – Оол долгандыр көрдүнгөн. – Бо черде соогун, ээнзиргейин!

Ынчангаш ол Гердадан чыпшыр кужактанып алган. Уруг өөрээнинден каттырып-даа, ыглап-даа турган. Ийе, өөрүшкүнүң

улуундан доштар безин самнап эгелээн. Оон олар шагзырааш, черге чыдыптып, Хар кадынның Кайга эптей салзын дээни сөстү таарыштыр тургузупканнар. А ол ону эптей салыптар болза, оол бодун боду чагырып шыдаар база кадындан белек кылдыр бүгү делегейни болгаш эжеш чаа конькини алыр ужурлуг турган.

Герда Кайны ийи чаагынче ошкап каарга, олар катап база розалар дег чечектели берген, оон карактарынче ошкап каарга, олар уругнуу дег чайынналы берген, а оон хол-будун ошкап каарга, оол катап база кадык, сергек апарган.

Хар кадын кажан-даа болза ээп кээп болур турган, ынчалза-даа Кайның хосталганын кылаңнаан дош үжүктөр-биле бижип каан чыткан.

Кай биле Герда ээн доштуг ордудан четтинчипкеш үнүп келген; олар кырган-ава болгаш боттарының розаларының дугайында чугаалажып бар чыткан, оларның оруун уткуй күштүг хаттар оожургап, хүн көстүп кээп турган. Кажан кызыл-кызыл каттарлыг чадаң үнүшке чедип кээрге, оларны аңаа иви уткуп алган. Ол аныяк мындыны³ эдертип эккелген – ооң эмиглериң сүт долган болган. Оон Кай биле Герда баштай финн херээженге чеде бергеш, ооң чер-бажыңыга чыннып, орук айтырып алгаш, лапланд кадайже чорупкан. Ол кадай уругларга чаа хеп даарап, бодунуң шанаан септеп бергеш, оларны үдеп чорупкан.

Ийи иви база чорумалдарны мырыңай Лапландияның кызыгаарыңга чедир үдеп каан, а ында баштайгы көк өзүп үнген болган. Аңаа Кай биле Герда ивилер болгаш лапланд херээжен-биле байырлажып чарылган.

– Орук-суур менди-чаагай чоруңар! – деп, үдекчилер алгыржып чыдып калган.

Оол, кыстың мурнунда эзим бо турган. Эртежи кушкаштар ыражып, ыяштар ногаан бүүрекчигештер-биле шыптына берген. Эзимден чорумалдарга уткуштур чүгүрүк аът мунган, чидиг-кызыл бөрттүг, белинде хол-боолуг уруг халдып үнүп келген. Герда кажан-бир шагда алдын чуузага коштундур суккан турган аътты-даа, мунукчу

3 Мынды – кыс иви

уругну-даа дораан танып каапкан. Ол дээрге дээрбечи уруг болган; ол бажың-куюнга чурттаарындан чалгаарааш, соңгу чүкче барыксай берген, а бир эвес ол оран аңаа таарышпас болза, өске черлерге чедер бодаан. Ол база Герданы танып каан. Оларның өөрүүрүн канчаар!

– Шымбайыңны аа, улчумал! – деп, дээрбечи кыс Кайга чугаалаан.– Сээң соондан чер-делегейниң кыдыыңга чедир сүрүп маңнаарыңга төлептииңни билип алыксап тур мен.

А Герда ооң чаагын суйбааш, тажы биле даңгына дугайында айтырган.

– Олар өске черлерге чоруй барган! – деп, аныяк дээрбечи кыс харыылаан.

– А кускун биле каарган? – деп, Герда улаштыр айтырган.

– Арганың кускуну чок апарган; азырал каарган дулгуяк арткан, будун кара дүктер шыпкан кылаштап, салымыңга хомудап чоруп турар. Ол бүгү хей чүве-дир ийин, сен харын бодуң-биле чүү болганын, эжиңни канчап тып алганыңны чугаалап көрөм.

Герда биле Кай бүгү чүүлдү аңаа чугаалап берген.

– Че, тоолдуң төнчүзү келген-дир! – деп, аныяк дээрбечи кыс чугаалааш, оларның холдарын тудуп, байырлашкан. Кажан-бир шагда оларның хоорайыңга кээр болза, ужуражырын аазаан. Оон дээрбечи кыс бодунуң оруу-биле, а Кай биле Герда боттарының оруу-биле ийи башка чорупкан.

Оол, кыс бар чыткан, а оларның оруунга часкы чечектер частып, оът-сиген ногаарара бээр болган. Коңгалар эткен соонда, олар төрөөн хоорайжыгажының коңга азар суургазын танып каан. Олар билири чадалап өрү үнгеш, бүгү чүве өскерилбейн арткан өрээлче кирип келген: ханада шак биеэ хевээр дагжап, ооң согуннары биеэ хевээр чылып турган. А чавыс эжик-биле кирип чыткаш, олар эрткен үе дургузунда улгадап, аныяк оол, кыс апарганын эскерип каан. Чечектелген роза дөстери крышадан ажык соңгаже бакылап турган; оларның бичии сандайжыгаштары база ында турган. Кай биле Герда кайызы-даа бодунуң сандайжыгажынче олурупкаш, холдарын туттунчуп алганнар. Хар кадынның ордузунуң соок, ээн каас-коязын

олар харам бастыгар дүш дег уттупкан. Кырган-ава хүнге чыннып, Буянныг Медээни дыңзыдыр номчуп олурган: «Бир эвес бичии уруглар дег апарбас болзуңарза, Дээрниң Чагыргазынче кирбес силер». Кай биле Герда удур-дедир көрүшкеш, шаандагы ыдыктыг ырның утказын билип кааннар:

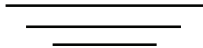
Розалар чечектелген... Чаражын, чаражын!
Удавас чаш Христосту көрүп каар бис.

Олар ам улуг улус апарган, ынчалза-даа чүректери, сеткил-сагыжы-биле чаш уруглар дег хевээр артып, кожа олурганнар, а харим иштинде шөлде чылыг, чаагай чай дүшкен!

ДОПЧУЗУ

Эге сөс.....	3
Черлик куулар. <i>Очул. Э. Мижит</i>	4
Оттуг-ыяш садыгжызы бичии уруг. <i>Очул. А. Ондар</i>	27
Делегейниң эң-не чараш розазы. <i>Очул. А. Ондар</i>	31
Өлүр хүнүнде. <i>Очул. Э. Мижит</i>	34
Ылгал бар-ла болгай. <i>Очул Н. Куулар</i>	40
Еврей уруг. <i>Очул Н. Куулар</i>	45
Хар кадын. <i>Очул Н. Куулар</i>	51

Ёёòàðàòóðíí-ðóäîæåñòââíííâ
èçääíèâ

Ãäîñ Õðññòèáí
Àíääðñáí

Ñíáæíàÿ Êîðíèääà è äðóãèà ðàññèàçû

Íà ðóâèíñèíî ÿçûèà

Ðääàèèðîðû Í.Ëóóèàð, Ë. Ìèæèð, Á. Áíéííâ
Ðääàèèðîð èçääíèÿ Í. Ëóóèàð
Õóäîæíèè Ò. Ìàðääàðíáà
Ëîîüððàðíàÿ ääðñòèà x. Ííææè

Ííäíèñáíí â ïà+àòü 04. 08. 2008. Ôîðíàð 60ð90 ¹/₁₆. Ìà+àòü
îññàðíàÿ. Áóíàää îññàðíàÿ. Óñè. ïà+.è. 5,5. Òèðàæ 1000 ÿêç.
¹ çàèàçà

Òóâèíñèíî èíèæííà èçääàðèññòâí, 667000, ä. Ëûçûè,
óè. Ùàðèèèèà è Êðàà+áíéí, 57

Ìòíà+àòáíí â ÍÀÍ ÌÈÈ «Íîñàð», 660075, ä. Êðàñííÿðñè,
óè. Ðàñíîáèèèè, 51.